

De l'aldea perduda a l'aldea recuperada: el mite de la decadència de la comunitat pagesa a Cantàbria (1750-1950)¹

per Rafael Domínguez Martín

Professor titular del Departament d'Economia de la Universitat de Cantàbria

El propòsit d'aquest treball és de desmuntar el mite de la decadència a Cantàbria de la comunitat pagesa, considerada per la historiografia tradicional com a una «aldea perduda» la virginitat de la qual va ser destruïda, malgrat la seva resistència, per la «penetració» de les forces del mercat i de l'Estat.² A partir de les coordenades teòriques exposades a l'apartat 1, resulta molt més versemblant de construir una interpretació d'aquesta suposada decadència, posem des de mitjan segle XVIII fins als anys més durs de l'autarquia franquista, com a resultat de les decisions que van ser preses de dins de la comunitat mateixa per tal d'adaptar-se als canvis que l'entorn econòmic i institucional va anar plantejant a cada moment. Amb aquesta finalitat, a l'apartat 2, s'analitza la lògica interna de la comunitat pagesa a Cantàbria a les darreries de l'Antic Règim; a l'apartat 3, s'estudia l'impacte del canvi institucional (les mesures de reforma agrària liberal) i del desenvolupament del mercat damunt les comunitats pageses i la resposta d'aquestes en termes bàsicament adaptatius; finalment, a l'apartat 4, s'examina el canvi tècnic dins l'activitat predominant en aquest àmbit (la ramaderia), canvi sense precedents protagonitzat massivament pels pagesos i que, com a resposta a la més gran competència en el mercat i al nou ordre de la industrialització, va anar acompanyat, durant la primera meitat del segle XX, d'una redefinició ideològica i organitzativa d'allò que constituïa la comunitat.

1. Vull deixar constància del meu agraïment a Aurora Garrido, Tomás Mantecón i Paco Cubas pels seus comentaris sobre la versió preliminar d'aquest article, que va ser presentada com a comunicació al *I Encuentro de Historia de Cantabria*, Santander, 1996, així com als anònims avaluadors de *Recerques* i a Pere Sala per les seves crítiques constructives i agudes que m'han ajudat a precisar el text definitiu. Les opinions que s'hi expressen són, en tot cas, atribuïbles només a mi i de la meva exclusiva responsabilitat.

2. Sobre les implicacions teòriques de la «metàfora de la penetració», amb el seu èmfasi en els aspectes del consens en les relacions patró-client i l'hostilitat pagesa al mercat, *vid.* S. POPKIN, *The Rational Peasant. The Political Economy of Rural Society in Vietnam*, Berkeley, 1979, 34 i 63-64, i, del mateix autor, «The rational peasant. The political economy of peasant society», *Theory and Society* 9, 1980, 433 i 452-453. Dins la mateixa línia, és interessant la nova visió de la pagesia francesa abans de la Revolució a H. ROOT, «The "moral economy" of the pre-revolutionary French peasant», *Science and Society* LIV, 1990, 359-360.

1. Teoria de la comunitat pagesa

«La provincia de Santander es una hermandad de labriegos signados por el mismo nivel económico... No existen fortunas agrícolas con las que, creciendo el bienestar económico, se escurran nunca los campesinos del círculo social en que nacieron y mueren.» Em sembla que aquesta descripció —continguda en un estudi de caràcter fiscal fet durant els anys més durs de la postguerra civil— recull d'una manera molt precisa, i no pas per casualitat, l'esperit d'aquesta construcció historiogràfica que he denominat «paradigma de l'autarquia»: una imatge del passat rural de Cantàbria basada en una suposada barreja d'economia tancada i societat igualitària i estàtica.³

Replegament del mercat i societat anivellada en la seva pobresa són justament els components que va fer servir un dels màxims especialistes en estudis pagesos, l'antropòleg Eric Wolf, per diferenciar les «comunitats corporatives» o «tancades» de les «comunitats obertes».⁴ No és aquest el lloc d'interrogar-se sobre les raons que van inclinar els estudiosos de la pagesia al segle XIX a identificar la comunitat camperola exclusivament amb allò que representa la comunitat tancada de Wolf. N'hi ha prou de recordar aquí les opinions de Marx sobre el comportament autàrquic de la pagesia ja fora de l'època feudal o a la seva època mateixa;⁵ les dissertacions de Sombart sobre la «idea de la subsistència» i el «principi de l'immobilisme» a les economies precapitalistes, amb la seva caracterització del pagès com a un agent econòmic que «fins i tot s'estimaria més no haver de dur [la seva producció] al mercat»; o la consideració de Weber dels conceptes de comunitat i mercat com a tipus ideals antitètics.⁶ L'altre tret de la definició de la comunitat corporativa, l'igualitarisme, va ser posat en relleu per autors com Haxthausen, Laveleye, Slatern, Morgan, Marx o Kropotkin i, a Espanya, per Altamira o Costa, creients tots ells, en grau més o menys elevat, en la teoria del comunisme primitiu, un temps sense desigualtat ni classes socials del qual la comunitat pagesa o alguna de les seves institucions era clarament legatària.⁷

3. La citació correspon a l'informe oficial *Investigación de las riquezas rústica y pecuaria de la provincia de Santander 1944-1945*, Santander, 1945, I, 132. Sobre el paradigma de l'autarquia, vegeu R. DOMÍNGUEZ, «Campesinos racionales con estrategias adaptativas», a A. MONTESINO (ed.), *Estudios sobre la sociedad tradicional cántabra. Continuidades, cambios y procesos adaptativos*, Santander 1995, 162-164.

4. E. WOLF, «Types of Latin American peasantry, a preliminary discussion», *American Anthropologist* LVII, 1955, 462.

5. La imatge del pagès feudal hostil *a priori* al mercat es troba a les consideracions de Marx sobre la comunitat germànica i la propietat comunitària i el tipus ideal «industria rural patriarcal de una familia campesina, que produce para las necesidades propias» (K. MARX, *Líneas fundamentales de la crítica de la economía política (Grundrisse)*, 2 vols., Barcelona, 1977, I, 433-450 i *El capital. Crítica de la economía política*, 8 vols., Madrid, 1976-1978, I, 110 i VIII, 228-238). Sobre la pagesia francesa i continental en el segle XIX, vegeu K. MARX, *El dieciocho brumario de Luis Bonaparte*, Madrid 1977, 144-145 i *El capital*, IV, 144 i VIII, 254.

6. W. SOMBART, *El burgués. Contribución a la historia espiritual del hombre económico moderno*, Madrid, 1982, 23, 27, 29; M. WEBER, *Economía y sociedad. Esbozo de una sociología comprensiva*, Mèxic, D.F. 1984, 493.

7. Per al rerefons intel·lectual i polític del debat sobre la comunitat pagesa, vegeu C. GIMÉNEZ, «La polémica europea sobre la comunidad aldeana», *Agricultura y Sociedad* 55, 1990, 10-19 i 25-55;

La idea de comunitat camperola que s'ha anat imposant en les dues darreres dècades ha abandonat, però, aquesta adscripció al model de comunitat tancada o corporativa i ha fet pas a tipus ideals històricament plausibles. Aquest canvi de perspectiva té molt a veure amb el desenvolupament del concepte de «cohesió col·lectiva», concebuda no com a extensió del familisme característic de les comunitats pageses —tal com va proposar Ferdinand Tönnies al final del segle passat—, sinó com a superació del familisme mateix.⁸ Aquest fenomen consisteix en la subordinació dels objectius de l'individu als de la família, institució que a les economies pageses compleix la triple funció d'aportar la cooperació social mínima necessària per a la supervivència econòmica, la mitigació del risc i la reproducció. Això tendeix a promoure forts lligams de solidaritat entre els seus integrants, de manera que la família constitueix la unitat bàsica de propietat, producció, consum, identitat, socialització i sociabilitat. El familisme, amb tot, podia generar disfuncions i, de fet, a la dècada de 1950 diversos antropòlegs van començar a reaccionar contra la visió «rousseauuniana» de la comunitat pagesa que Robert Redfield, amb la seva particular síntesi de la tradició del XIX, estava difonent en aquells moments.

Redfield, resumint els seus estudis de camp anteriors, destacava la «homogeneïtat», l'«autosuficiència» i l'«harmonia» de les relacions patró-client dins la comunitat, una visió camperola de la «bona vida» que només es trencava en ser «penetrada» la dita comunitat per les regles de l'Estat i per l'economia de la ciutat. Lewis, en canvi, en la seva revisió del treball de camp de Redfield, va trobar pertot arreu «individualisme [...], manca de cooperació, tensions entre veïns dins el municipi, cismes dins la comunitat i la ubiqua qualitat de la por, l'enveja i la malfiança». Poc després Banfield va arribar a teoritzar sobre el «familisme amoral» de la cultura pagesa, una mena d'incapacitat dels membres de la comunitat d'actuar conjuntament amb vistes al benestar comú o per a qualsevol fi que transcendeixi l'interès material immediat de la família nuclear. I, dins la mateixa línia, Foster va plantejar la influent hipòtesi de la «imatge del bé limitat»: entre els pagesos

sobre les febleses teòriques del concepte en tant que comunitat ideal tancada són interessants les consideracions de J. M. CARDÉSIN, «El mito de la comunidad campesina: ¿crisis de un agente social, o crisis de un concepto dentro de las ciencias sociales?», dins ASOCIACIÓN GALEGA DE HISTORIADORES, *Concepcions espaciais e estratègies territorials na historia de Galicia*, Santiago, 1993, 168-169. L'evolució del pensament de Marx sobre la comuna es pot veure a T. SHANIN, «Marx and the peasant commune», *History Workshop* 12, 1981, 114-121; i per a l'emmarcament de l'obra de Costa en el debat europeu, C. GIMÉNEZ, «El pensamiento agrario de Joaquín Costa a la luz del debate europeo sobre el campesinado», *Agricultura y Sociedad* 56, 1990, 14 i 47. A Cantàbria els principals expositors d'aquest discurs van ser G. GONZÁLEZ DE LINARES, «Costumbres municipales del Antiguo Régimen», a *Derecho consuetudinario y economía popular de España*, Barcelona, 1902, 407-410, i M. ESCAGEDO, *Costumbres pastoriles cántabro-montañesas*, Santander, 1921.

8. R. DOMÍNGUEZ, «Sociedad rural y campesinado en la Cantabria decimonónica», a M. SUÁREZ (ed.), *El perfil de «la Montaña». Economía, sociedad y política en la Cantabria contemporánea*, Santander, 1993, 106. Segons Tönnies, la comunitat (*Gemeinschaft*) «parte del supuesto de la perfecta unidad de las voluntades». El concepte de cohesió col·lectiva és degut a E. J. HOBBSBAWM, *Los campesinos y la política*, Barcelona, 1976, 8. La idea de la comunitat com a extensió de la família es troba a F. TÖNNIES, *Comunidad y asociación. El comunismo y el socialismo como formas de vida social*, Barcelona, 1979, 33-41, 57-61, 211, 248, i 273.

«les coses desitjades a la vida [...] existeixen en quantitats finites i es presenten sempre en petites dosis», sense que se'n puguin «augmentar les quantitats disponibles... Per consegüent, una millora relativa en la posició d'algu en relació amb algun bé és vista com a una amenaça per a tota la comunitat. Algu està sent desposseït, tant si se n'adona com si no».⁹ En aquest context de «suma zero» en què es desenvolupa la «cultura de la pobresa», la conclusió de Foster era que el pagès miraria de «maximitzar la seva seguretat, per tal de preservar la seva posició relativa dins l'ordre de les coses», a través de «la màxima cooperació o l'individualisme extremat».¹⁰

Tot i que Foster va entestar-se que la segona opció era la més corrent entre els pagesos, l'evidència històrica indica, al contrari, que la via de la cooperació va ser sempre, i de molt, la més freqüent. Però quina era la veritable naturalesa d'aquesta cooperació o cohesió col·lectiva? Hobsbawm va insinuar que la «cohesió col·lectiva» tendia «a suprimir la diferenciación social permanente del campesinado y a facilitar, o hasta imponer, la acción comunal».¹¹ Aquesta acció comunal

9. R. REDFIELD, *The Little Community: Viewpoints for the Study of a Human Whole. Peasant Society and Culture*, Xicago, 1973, 4, 129, 134, i 63-64 i 75 (ed. en un sol volum de dos treballs publicats separatament en 1955 i 1956); O. LEWIS, *Life in a Mexican Village. Tepotzlan Restudied*, Urbana, Illinois, 1951, 429; E. C. BANFIELD, *The Moral Basis of a Backward Society*, Nova York, 1958, 10; G. M. FOSTER, «Peasant society and the image of limited good», a G. M. POTTER, M. N. DIAZ i G. M. FOSTER (eds.), *Peasant Society. A Reader*, Boston, 1967, 304-307. Les novel·les de Pereda, a les quals s'atribueix injustament la difusió d'una imatge exclusivament redfieldiana de la comunitat rural, presenten, al contrari, escenes que corresponen més aviat a aquesta revisió més amatenat al conflicte, a la desigualtat i a la tensió, i de la presència de les quals fins i tot va haver de justificar-se l'autor (J. M. PEREDA, *Tipos y paisajes*, I, 314). Vegeu, per exemple, les seves contínues referències a la «proverbial desconfianza» dels pagesos santanderins «dos veces suspicaces» (*Don Gonzalo González de la Gonzalera*, I, 838 i 905), a la vida de poble «fecunda en ingrátitudes, disgustos y rencillas» (*El sabor de la tierruca*, I, 1307) o al «fondo receloso» del pagès, magistralment encarnat en personatges com el Tío Merlín (*Escenas montañosas*, I, 234 i ss.) o Jeromo (*Los hombres de pro*, I, 611-616). També la convulsió d'enveges i venjances contra el patriarca deixatada per l'arribada de l'emigrant enriquit (que després ha de patir sobtadament la mateixa medicina) o per la sospita de les activitats lucratives en forma de parceries que, en secret, manté el rector de Cotero (Cotero, *Don Gonzalo*, I, 879 i ss, 900-901, 909, i 952); l'odi al jándalo retornat, «explotador insaciable» que compra terres al poble i engreixa el seu patrimoni a base del préstec i la parceria, però sempre intentant de dissimular la seva riquesa (*La puchera*, II, 564, 576-582, 589-590, 599-600, 611-612, 660-662, 681, i 702); l'actitud dels amos de les finques, que arriben a l'extrem de tapar els seus pous en detriment de les pròpies terres només per tal que l'aigua, muntanya avall, no pugui ser aprofitada per un altre veí; i la immediata comparació entre els danys propis i els patits pels altres membres de la comunitat a conseqüència d'una catàstrofe natural (*El sabor*, I, 131-1320 i 1364), són tots detalls que parlen per ells mateixos d'aquesta imatge molt menys idíl·lica de la comunitat. (Totes les citacions corresponen a *Obras completas*, 2a ed., Madrid: Aguilar, 1974).

10. FOSTER, «Peasant society...», 310. Wolf considera que la comunitat pagesa corporativa-tancada responia al joc de «suma zero» en un sentit diferent: per la tendència a restringir la pertinença a dites comunitats només als qui hi eren nascuts i per la prevenció contra l'acumulació de riquesa que intenta de reduir les amenaces que sorgeixen de dins (creixement demogràfic) i, ahora, evitar canvis en la distribució de l'escassa terra (E. WOLF, «Closed corporate peasant communities in Mesoamerica and Central Java», a POTTER, DIAZ, FOSTER (eds.), *Peasant Society...*, 241). El terme «cultura de la pobresa» és degut a Lewis, que el defineix com a la propensió dels pagesos a ocultar la seva riquesa per tal d'evitar exigències d'amics, impostos i contribucions» (LEWIS, *Life in a Mexican...*, 41). He trobat una formulació semblant («ostentación de la pobreza») a l'obra de Sojo y Lomba publicada en 1935 (DOMÍNGUEZ, «Campesinos racionales...», 162).

11. HOBBSBRAWM, *Los campesinos...*, 8-9 (l'èmfasi és meu). Sobre la prevalença de la cooperació, vegeu J. BLUM, «The European village as community. Origins and functions», *Agricultural History* XLV 1971, 157.

era assumida per la institució primària que, després de la família, vertebrava la manera de viure tradicional dels pagesos: la comunitat. La comunitat, com el mercat, responia a dues representacions: una de concreta, territorial; l'altra abstracta, definida com el conjunt de regles de joc que regulaven tots els aspectes de l'activitat econòmica de les famílies pageses. Teòricament el propòsit de la comunitat era d'assegurar-ne el benestar col·lectiu, per a la qual cosa la institució fornía economies d'escala tècniques, organitzatives i financeres, basades en la propietat i el conreu en comú i l'ajuda mútua, que, juntament amb la família, constituïen les peces clau de les estratègies *safety-first* dels pagesos.¹²

L'èmfasi de Hobsbawm en l'atenuació de les desigualtats gràcies a l'acció comunitària procedia de Tönnies i va acabar entroncant amb l'enfocament de l'«economia moral» dels anys setanta, del qual Hobsbawm mateix pot ser considerat representant.¹³ Tönnies, en efecte, havia observat que «*las desigualdades reales existen y se desarrollan en la comunidad*», encara que «*pueden aumentar sólo hasta un cierto límite [...], ya que más allá de ese límite se disolvería la esencia de la comunidad en tanto que unidad de seres desiguales*». Hobsbawm ho va reescriure, dient que l'acció comunal «*no implica igualitarismo, aunque sí probablemente algún mecanismo que impide la acumulación ilimitada de recursos por parte de las familias campesinas*», mentre que Scott afirmava que els acords comunitaris «no són radicalment igualitaris [sinó que] volen dir únicament que tothom té dret a viure dels recursos comunals i que aquest nivell de vida és sovint assolit al preu de la *pèrdua d'estatus i d'autonomia*».¹⁴

Aquesta darrera matisació i la definició mateixa de Hobsbawm que he subratllat més amunt permeten, al capdavant, de concebre la naturalesa de la comunitat des d'un punt de vista més realista com a «*una unidad de control social*».¹⁵ De la mateixa manera que el familisme no suposava pas un comportament perfectament altruista dels membres de la casa i, doncs, la unitat familiar no ha de ser analitzada en termes indiferenciats, sinó com a un centre de poder en el qual la divisió del treball per gènere i generacions reforçava la naturalesa

12. S. ISHIKAWA, «Peasant families and the agrarian community in the process of economic development», a L. G. REYNOLDS (ed.), *Agriculture Development Theory*, New Haven, 1975, 457-458 i 484-485. Sobre les estratègies de «seguretat per damunt de tot», vegeu-ne un estat de la qüestió a R. DOMÍNGUEZ, «Campesinos, mercado y adaptación. Una propuesta de síntesis e interpretación desde una perspectiva interdisciplinar», *Noticiario de Historia Agraria* 3, 1992, 108-110. Segons Engels, «*el disfrute de las tierras comunales era una de las condiciones fundamentales para la existencia de estos pequeños campesinos*» (F. ENGELS, *El problema campesino en Francia y Alemania*, Moscou, 1974, 9). Sobre l'ajuda mútua, vegeu l'àmplia mostra d'evidència per a Europa recollida en l'obra clàssica de P. KROPOTKIN, *El apoyo mutuo. Un factor de la evolución*, Bilbao, 1978, 238-254.

13. El concepte d'«economia moral», encunyat per Thompson en 1971, va adquirir aviat carta de naturalesa en els estudis pagesos, gràcies al llibre de J. SCOTT, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven, 1976. Malgrat que situa correctament l'àmbit de la producció al centre de l'anàlisi de l'«economia moral», Scott va assumir la ideologia paternalista subjacent al concepte vuitcentista de comunitat. Poc després, el diàleg constructiu de Popkin (*The Rational Peasant...*, 16-17; «The rational peasant...», 421-422) amb l'«economia moral» va deixar al descobert les clamoroses contradiccions i mistificacions d'aquesta teoria.

14. TÖNNIES, *Comunidad...*, 45; HOBSBAWM, *Los campesinos...*, 9; SCOTT, *The Moral Economy...*, 5 (la cursiva és meua).

15. B. GALESKI, *Sociología del campesinado*, Barcelona, 1977, 151.

patriarcal de les relacions familiars, la comunitat pagesa ha de ser entesa com a una corporació més que no com a una comuna igualitària, i els patrons que hi exercien el control es comprenen millor com a autèntics monopolistes que no com a paternalistes benvolents.¹⁶ Contra la teoria del comunisme primitiu i els seus corol·laris, que dedueixen una línia directa de la comunitat tribal a la comunitat pagesa i suposaven el progressiu socavament d'aquesta per l'Estat, la investigació històrica actual ha posat en relleu, al contrari, que les comunitats pageses van ser en primer lloc «*un producto relativamente reciente, cuyas raíces se encuentran en la interacción entre colectivos de campesinos y poder feudal [...] que sólo se acaba de definir, ya en plena Edad Moderna*», una construcció institucional organitzada per —i subordinada a— les ciutats, l'Església, els senyors feudals i, més tard, a l'emergent administració reial, construcció dins la qual existien, per dir-ho amb miraments, «*intereses a menudo contrapuestos*».¹⁷

A la pràctica, doncs, cal reconèixer que la comunitat pagesa tancada en la seva economia i igualitària en la seva pobresa només va existir en aparença. Però, contràriament al que pensaven els qui van confondre aquesta aparença amb la realitat, com ara Pereda, que va arribar a parlar de «*la muerte del cuerpo colectivo*», la decadència de la comunitat pagesa tancada va dependre molt menys de la dinàmica suposadament externa a ella que no de les forces i lògica interna de la institució comunitària mateixa, en la qual la persecució de l'interès propi —conseqüència del familisme— amenaçava amb conflictes constants, en la qual uns eren més iguals que no uns altres i en la qual les regles del joc eren al servei no tant del «bé comú» com del control social.¹⁸ Quan aquesta funció de control es va poder mantenir aplicant-hi l'acció comunal va ser no tant perquè se cedís a la suposada preferència per aquestes institucions dels pagesos que vivien dins els marges de la subsistència, com perquè el sistema era operatiu per als amos atès el nivell de desenvolupament tecnològic. Entre ells i entre els pagesos amb excedents aquesta preferència depenia de l'extensió del mercat i dels avantatges que reportava un sistema més individualista. Per això el canvi institucional que va acompanyar l'expansió del mercat i les corresponents noves oportunitats de benefici va empènyer els pagesos més ben situats a prescindir progressivament de les regles de joc comunitàries, mentre que els pagesos més pobres, en comptes d'apartar-se del mercat i refugiar-se en la reivindicació de la seva «petita tradició», com preveuen els partidaris de l'economia moral, van haver d'adaptar-se a la nova situació i van intentar d'aprofitar els avantatges que oferia per convertir-

16. Pel que fa a la família, vegeu R. DOMÍNGUEZ, «Caracterizando al campesinado y a la economía campesina: pluriactividad y dependencia del mercado como nuevos atributos de la «campesinidad», *Agricultura y Sociedad* 66, 1993, 104-105, i S. WOOLF, «Teorías macro y microeconómicas y estrategias familiares: algunas reflexiones ingenuas y escépticas», *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* XII, 1994, 16. Pel que fa a la comunitat, POPKIN, *The Rational Peasant...*, 4 i «The rational peasant...», 413.

17. CARDESÍN, «El mito de la comunidad...», 178-188, i C. GIMÉNEZ, «La polémica europea...», 25-26. Per a més referències sobre el tema de la diferenciació com a element constitutiu de la pagesia com a tipus ideal, vegeu DOMÍNGUEZ, «Caracterizando al campesinado...», 109-112.

18. POPKIN, *The Rational Peasant...*, 3 i 23, i «The rational peasant...», 412 i 426. La citació de Pereda a *Peñas arriba*, II, 1176.

se en propietaris, un cop que els amos van comprendre que d'aquesta manera expandien les possibilitats del negoci creditici i reforçaven la seva condició de grans propietaris.¹⁹ Aquest procés no va estar lliure de costos i va afectar dues generacions senceres, després de les quals la consolidació de la petita propietat i l'augment de la competència en el mercat van deixar fora de joc el sistema absentista, en incorporar a l'organització de la producció canvis tècnics substancials que van dur al desenvolupament de noves formes de cooperació en substitució de les velles; però, igual com amb aquestes, ni van ser els petits pagesos els qui les van definir, ni la seva funció principal no va ser el benestar, sinó el control social.

2. L'economia política de la comunitat pagesa a Cantàbria (1750-1808)

L'economia pagesa de Cantàbria es caracteritzava a la segona meitat del segle XVIII per l'escassa terra conreada *per capita* i la utilització de força de treball familiar, amb un recurs gairebé nul als jornalers agrícoles i una baixa productivitat en termes d'hora-home. En conseqüència, els nivells de renda agrària eren molt modestos, les explotacions exigües i els aliments produïts insuficients per cobrir les necessitats de la població, la qual cosa va obligar els pagesos a desenvolupar estratègies pluriactives i una primerenca vocació ramadera compatible amb elles, la qual es va veure afavorida per l'entorn ecològic, les comunicacions i el marc institucional comunitari.²⁰

Aquesta economia camperola essencialment oberta tenia la seva base territorial en els *concejos*. El problema és com caracteritzar-los, aquests *concejos*, quan baixem dels tipus ideals de Wolf —inservibles, com ja ha estat assenyalat, per tal com fan servir com a criteri de diferenciació la relació amb el mercat— a la realitat. Afortunadament, Samuel Popkin, un cop desmuntada la pressuposició que els camperols són *ex ante* hostils al mercat, ha precisat les característiques de la comunitat tancada i la comunitat oberta, que ara sí que resulten operatives per a l'anàlisi històrica: a la comunitat tancada o corporativa, la responsabilitat del pagament d'impostos és col·lectiva, les fronteres amb el món exterior són precises, existeixen restriccions a la propietat privada de la terra i un concepte de veïnatge perfectament definit que possibilita l'accés a la terra de propietat comunal o als aprofitaments col·lectius; en canvi, a la comunitat oberta la responsabilitat del pagament d'impostos és individual, les fronteres amb el món

19. Vid. POPKIN, *The Rational Peasant...*, 5, 9-10, 27, 33-34, i «The rational peasant...», 414, 417, 429, i 432-433, i les observacions sobre la resposta adaptativa dels pagesos europeus al desenvolupament del mercat de U. JONSSON i R. PETERSSON, «Friends or foes? Peasants, capitalists, and markets in West European agriculture, 1850-1939», *Review* XII, 1989, 543-545. El concepte de «petita tradició» és de REDFIELD, *Peasant Society* 41.

20. DOMÍNGUEZ, «Campesinos racionales...», 169-178, i *El campesino adaptativo. Campesinos y mercado en el norte de España, 1750-1880*, Santander, 1996, 28-40 i 58-60, i R. DOMÍNGUEZ i L. PUENTE, «Condicionantes e itinerarios del cambio técnico en la ganadería cántabra, 1750-1930», *Noticiario de Historia Agraria* 9, 1995, 70-73.

exterior són difuses, no hi ha pràcticament restriccions a la propietat privada de la terra i el concepte de veïnatge perd valor en la mesura en què la major part de la terra és de propietat privada particular.²¹

Davant d'aquestes característiques, és obvi que, a les darreries de l'Antic Règim, les comunitats pageses de Cantàbria poden ser adscrites, amb certes matisacions, a la primera categoria de Popkin. Aquest mateix autor remarca que a les comunitats corporatives el pagès es trobava atrapat en relacions múltiples amb el senyor o patró, que era qui li proporcionava terra, bestiar i crèdit i qui controlava des dels recursos de la comunitat fins a la comercialització de la producció. Això és coherent amb l'aplicació del concepte de semi-feudalisme, encunyat per Bhaduri i que jo he proposat en altres ocasions per descriure les relacions de producció, en aquell moment, de la comunitat pagesa de la Montaña, basades en la presència de la parceria ramadera, l'endeutament perpetu dels petits tinents, la concentració dels dos modes d'explotació (usura i propietat de la terra) a mans de la mateixa classe econòmica i la manca d'accés del petit camperol al mercat formal de capital. I l'observació de Popkin sobre les relacions múltiples també posa en relleu que la baixa productivitat hora-home en el sector agrari de la regió no era conseqüència de les dificultats imposades per la natura (com se'n assegura des del paradigma de l'autarquia), sinó de l'estratègia dels «amos», els quals, per tal d'assegurar-se els nivells d'explotació comercial i dependència pagesa, s'estimaven més de mantenir estancat el nivell de la tecnologia agrícola.²²

No endebades la força de les institucions comunals a Cantàbria es basava en una organització col·lectiva de l'espai en la qual el control dels terrenys incultes d'aprofitament comunal, regulat per les ordinacions locals, era l'element crucial. L'entramat comunitari era completat per l'ajuda mútua, que resultava transcendental per als pagesos en els moments de més gran demanda de treball en el sector agropecuari (tenint en compte que molts d'ells eren emigrants estacionals o temporers), quan s'iniciava una nova explotació familiar, o quan calia reduir els efectes de successos accidentals (mort o malaltia d'un familiar o catàstrofes naturals). L'ajuda mútua implicava diversos mecanismes de devolució que anaven des de la contraprestació laboral recíproca fins al pagament en forma de menjar acompanyat d'altres compensacions intangibles. Aquí, però, cal subratllar tres notes importants: aquesta mena de reciprocitat era promoguda des de l'Estat pel

21. POPKIN, *The Rational Peasant...*, 1-2, i «The rational peasant...», 411-412.

22. Sobre tots aquests aspectes, vegeu DOMÍNGUEZ, *El campesino adaptativo...*, 26, 32, i 249-254, A. BHADURI, «A study in agricultural backwardness under semi-feudalism», *Economic Journal* LXXXIII, 1973, 120-121 i *La estructura económica de la agricultura atrasada*, Mèxic, D.F., 1987, 84-85, i J. BLUM, *The End of the Old Order in Rural Europe*, Princeton, 1978, 116-117. Cal recordar que, allà on el mercat de treball està inadequadament format i els productors no estan separats dels mitjans de producció (dues condicions que l'escassetat de jornalers i l'elevat percentatge de micropropietaris indiquen que es complien a Cantàbria a mitjan segle XVIII), l'intercanvi desigual resultant del monopoli de la propietat rendista es dona en el mercat de productes i en el de crèdit: és això que Bhaduri (*La estructura económica...*, 16-24 i 38) anomena explotació comercial per distingir-la de l'explotació capitalista. Per a l'aplicació del concepte d'intercanvi desigual a l'economia pagesa de Cantàbria, *vid.* R. DOMÍNGUEZ i R. LANZA, «La pequeña explotación campesina en Cantabria a fines del Antiguo Régimen», a P. SAAVEDRA i R. VILLARES (eds.), *Señores y campesinos en la península ibérica, siglos XVIII-XX*, Barcelona, 1991, II, 185.

que feia als treballs d'interès comú (plantacions o manteniment d'infraestructures de sanejament, de transport i d'identificació de termes dels *concejos*); no pressuposava cap comportament hostil a la persecució de l'interès propi (de les famílies), sinó que era simplement un sistema d'assegurança que permetia de reduir els riscos i minimitzar les pèrdues d'eficiència; i, finalment, podia amagar transaccions entrellaçades, ja que, com va observar Weber, l'ajuda mútua «no se ofrece sólo a los necesitados en el aspecto económico, sino también a los pudientes» a canvi de favors diversos.²³

Així com la reciprocitat laboral no quedava només dins l'esfera de l'economia moral dels pagesos, el mateix s'esdevenia amb la base territorial de l'organització col·lectiva de l'espai, els terrenys d'aprofitament comunal. Aquests proporcionaven pastures i altres aliments secundaris per al bestiar, els *inputs* imprescindibles per a renovar el capital circulant i fix de les explotacions, combustible i recursos minerals per a les ferreries, i complements tan importants de l'alimentació humana com ho són els derivats dels conreus temporals, de la recol·lecció i de les activitats de caça i pesca. Els aprofitaments comunals adoptaven generalment tres modalitats, relacionades amb les diverses dedicacions ramadera, agrícola i forestal: l'explotació col·lectiva (gairebé sempre vinculada al pasturatge del bestiar en règim extensiu amb diversos sistemes de guarda comunitària); l'adjudicació de lots o sorts individuals entre els veïns (en relació amb els conreus temporers, l'arreglega de brossa per a la fabricació d'adob o la recollida, també rotatòria, d'algues i sorra de les platges); i l'arrendament dels diversos usos (especialment ramaders i forestals) a particulars en benefici de les hisendes municipals. Cal destacar que aquest darrer aspecte va comportar l'exclusió de certs aprofitaments per a la majoria dels membres de la comunitat, la qual cosa, juntament amb les regulacions estatals intensificades a partir de mitjan segle XVIII, va provocar la progressiva alienació d'aquests recursos que, en qualsevol cas, mai no van ser de lliure accés.²⁴

23. Com ara «la representación de los intereses comunes frente a la amenaza de otros poderosos; préstamos de tierra sobrante [...]; socorros en caso de hambre y otras obras caritativas» (M. WEBER, *Economía y sociedad...*, 294). Les altres dues qüestions a F. LE PLAY, «Tres monografías de familias trabajadoras a mediados del siglo XIX», dins F. SIERRA (ed.), *Campesinos y pescadores del norte de España*, Madrid, 1990, 81, i M. FAFCHAMPS, «Solidarity networks in preindustrial societies: rational peasants with a moral economy», *Economic Development and Cultural Change* XLII, 1992, 148-149. En aquest context teòric, el concepte de «transaccions entrellaçades», pres de la bibliografia sobre contractes agraris als països subdesenvolupats, és aplicable al cas del nord d'Espanya (DOMÍNGUEZ, «Campesinos...», 101-102 i 238-240), on la qüestió clau era el préstec de capital, bàsicament en espècie, en forma de capital ramader. Pereda (*Escenas montañesas*, I, 212-213 i 238-239) descriu una d'aquestes pràctiques d'ajuda als poderosos: l'espellonament del blat de moro a casa d'un *mayorazgo* que als seus parcers i arrendataris «tenía que adelantarles, para siembras y labores, sus pocas economías, si había de recaudar en lo sucesivo algunos maravedíes». No endebedes —assenyala en una obra posterior— «no se toman por favores los muchos y constantes servicios que se prestan entre la una (el casal del *mayorazgo*) y los otros, sino por actos funcionales de todo el organismo (el «cos» que formen l'un i els altres)», *Perías arriba*, II, 1177.

24. Sobre la pèrdua progressiva de l'accés als recursos comunals per part dels pagesos i els altres aspectes de la seva funcionalitat, vegeu les dades de R. DOMÍNGUEZ, «Política económica y acción estatal. Cantabria, de las reformas ilustradas a la crisis del Antiguo Régimen (1715-1833)», a M. A. SÁNCHEZ GÓMEZ (coord.), *Cantabria en los siglos XVIII y XIX. 1. Economía y demografía*, Santander, 1987, 263-266 i 270, i *El campesino adaptativo*, 176-178, i R. LANZA, *La población y el crecimiento económico de Cantabria en el Antiguo Régimen*, Madrid, 1991, 182-184. La conveniència de diferenciar

A molts pobles, l'import de la quota distribuïda des de les respectives intendències o corregiments —sempre que no podia ser coberta amb el producte dels propis, cosa molt freqüent— era satisfet mitjançant la conversió de béns comunals en propis, l'usdefruit dels quals era declarat privatiu i alienat als veïns, i, en darrer extrem, mitjançant un repartiment en el qual només s'introduïa alguna rebaixa per a les viudes, perquè a l'hora de pagar, llavors sí, tothom era igual a la comunitat.²⁵ Propietat comunal i igualitarisme resultaven, doncs, termes oposats i aquí el concepte més adequat, com va suggerir Le Play, era el de «patronatge».²⁶ Però per més que els poderosos, «los que comen de rentas y no necesitan de arbitrios para mantenerse a sí y a su familia», escenifiquessin el seu domini, a les acaballes de l'Antic Règim, com a pares benvolents i benefactors dels pagesos,²⁷ els intersticis de la documentació permeten d'intuir l'explotació camperola en les relacions, silenciosament turbulentes, dins de la comunitat²⁸ i

entre propietat comuna i lliure accés ha estat assenyalada per F. AGUILERA, «La tragedia de la propiedad común o la tragedia de la malinterpretación en economía?», *Agricultura y Sociedad* 61, 1991, 158-162, i per P. SALA, «Tragèdia dels comunals» i «tragèdia dels tancaments, dilema del presoner i cooperació no altruista». Un estat de la qüestió sobre la propietat comunal, *Recerques* 33, 1996, 143, que fan repàs, tots dos, de la bibliografia sobre el tema.

25. «...como no tienen propios ni proporción para arbitrios, arriendan lo que es de aprovechamiento común: el esquilmo de los árboles en hoja y leñas secas de los montes comunes, el rozo de árgoma destinada a estercoleros, las boñigas del ganado vacuno, y, en fin, hasta el yeso, piedra para edificios y otra cualesquiera materia de alguna utilidad que se halle en las entrañas de la tierra [...] los pobres y aun los ricos por efecto de indolencia y propio interés [ignorant] cómo se adeudan las rentas provinciales y qué distinción hay entre sisa, alcabala, millón, cuota de aguardiente, servicio ordinario y extraordinario, utensilios, etc. Así sucede que de todas estas rentas en que se hallan encabezados los pueblos forman una suma, la cual reparten por iguales partes entre el número de vecinos que tiene el concejo, pobres o ricos [...] siendo muy pocas las jurisdicciones que hagan diferencia en la alcabala, pues en ninguna de ellas se trata la operación del repartimiento con las formalidades que en las Castillas» (J. MANISO, *Estado de la fábrica, comercio, industria y agricultura en las montañas de Santander (siglo XVIII)* [ca. 1798], ed. Tomás Martínez Vara, Santander, 1979, 255-257). Aquesta actitud contrasta amb l'oposició frontal dels grans propietaris a la contribució única i a la de fruits civils (DOMÍNGUEZ, *El campesino adaptativo...*, 124-125 i 253-254).

26. LE PLAY, «Tres monografías...», 180.

27. «Cualquiera que por algún tiempo haya permanecido en las aldeas de nuestra provincia, habrá observado que la casa de mayorazgo es en ellas el refugio de los pobres. A ella acuden en sus urgencias y en sus enfermedades: unas veces buscan el grano para sembrar; otras la ropa de desecho para cubrir su desnudez. Sus hijos de tierna edad apenas se mantienen con lo que en tales casas reciben. Nosotros conocemos muchas que en los meses más apurados del año dan una comida diaria a los pobres», deia una diatriba inflammatòria contra la desvinculació (*El Vigilante Cántabro*, 94, 1842). Les citacions del text a DOMÍNGUEZ, *El campesino adaptativo...*, 73-74. Sobre el concepte mateix de paternalisme com a mera construcció ideològica vegeu les consideracions d'E.P. THOMPSON, *Costumbres en común*, Barcelona, 1994, 32-38 i 104, i la crítica constructiva de la teoria de l'economia moral a POPKIN, *The Rational Peasant...*, 6-8 i «The rational peasant...», 415.

28. «... estos ociosos próceres sólo hacen uso de su poder y luces para oprimir al miserable, al industrioso y al empresario, para seducir y corromper al otro sexo, para tomar por instrumento de sus intrigas y venganzas al vecino pobre, ya animándole a una querrela o a un asesinato, o ya para que deponga falsamente en sus demandas y contestaciones» (MANISO, *Estado de la fábrica...*, 266). Un exemple d'explotació comercial ens l'ofereix l'inventari de béns de Lucas García, de Penagos, format per 111, 3 hectàrees, disperses entre 16 pobles, de les quals 93 eren arrendades a 196 menadors en 1.235 parcel·les, per deutes al seu favor per préstecs concedits a 155 pagesos i a tres institucions, i per 210 caps de bestiar gros lliurats a 62 parcers (DOMÍNGUEZ, *El campesino adaptativo...*, 163).

el control que hi exercien els cacics, als quals, ja a mitjan segle XVIII, havia d'acudir l'Estat com a intermediaris.²⁹

Aquests cacics, a través del seu domini sobre els *concejos*, la participació en la percepció dels delmes, la dedicació al crèdit i la representació política provincial tramaven la xarxa de punts estratègics per a reproduir les relacions de producció, tal com mostren prou els testimoniatges de l'època.³⁰ I d'aquest objectiu, els terrenys d'aprofitament comunal n'eren l'element clau: ports i baixants des de la fi de la primavera fins a setembre i rostollars de les messes aprofitats durant la *derrota* entre l'octubre-novembre i el març permetien als grans propietaris i arrendadors de socialitzar els costos de la producció pecuària entre els parcers i els petits propietaris de ramats. Alhora, feien més necessari, per a uns i altres, l'arrendament o la compra de prats tancats exclosos de la pràctica «comunitària» de la *derrota*, obligaven a l'adquisició d'herba per alimentar els ramats durant l'hivern i la primavera, i —en cas que no hi hagués recursos— forçaven a la comercialització de l'excedent, el qual els grans propietaris podien comprar a preu baix per tal de reintroduir-lo al mercat a través de la seva cessió a parceria (de vegades fins i tot amb el suport descarat dels ajuntaments, que decretaven l'obligatorietat de venda del bestiar dels veïns a les seves fires). Sembla fora de dubte que la majoria de les compravendes de bestiar durant la segona meitat del segle XVIII, període de deteriorament dels termes d'intercanvi per als pagesos, van fer-se a través del «comerç forçat», és a dir, en forma de vendes dictades per l'única consideració d'obtenir ingressos per tal d'afrontar deutes i tributs. Com que, a més a més, el mercat de terres conreables es mantenia dins uns límits estrets, la renda i el preu d'aquestes van revaloritzar-se, les possibilitats del negoci creditici van augmentar i l'emigració —malgrat l'oposició dels amos, que temien sempre l'encariment dels jornals— va entrar en funcionament com a mecanisme imprescindible de la reproducció social, actuant com a una autèntica vàlvula de seguretat de les tensions de la comunitat.³¹

3. *Canvi institucional, desenvolupament del mercat i adaptacions comunitàries (1808-1900)*

Queda fora de tot dubte que els dos pilars bàsics de l'organització col·lectiva de l'espai damunt els quals els amos van construir la seva idea de comunitat

29. El terme prové d'un dels memorials de l'*asentista* de la Corona Juan Fernández de Isla, el qual es queixava en 1752 de «lo mucho que [per tal d'aconseguir la contractació de carreters a la Montaña] se necesita expender en secreto en los pueblos a fin de poner en movimiento a los principales caciques [...] y no introduzcan desorden y carestía que serían evidentes sin estas industrias y dispendios [...] de manera que sin ellos sería imposible el movimiento de tantas gentes» (Biblioteca Municipal de Santander, ms 1056, f. 23v).

30. «Aunque todos igualmente nobles, son únicamente los hombres acomodados quienes explican y deciden sobre la inteligencia de las órdenes de policía y de gobierno, y en ellos se hallan como vinculados todos los empleos de magistratura, así como las diputaciones del común» (MANSO, *Estado de la fábrica...*, 257-258).

31. DOMÍNGUEZ, *El campesino adaptativo...*, 60, 117-118, 194-195, i 201. Sobre el terme «comerç forçat», vegeu BHADURI, *La estructura económica...*, 24-26 i 40-41.

(tancada) d'Antic Règim, terres comunals i servitud de pastura dels rostolls o *derrota de mieses*, van resultar poc afectats per la reforma agrària liberal aplicada durant la primera meitat del segle XIX. Segons la investigació de Miguel Ángel Sánchez Gómez sobre la desamortització, durant la Guerra d'Independència van privatitzar-se no gaire més de 200 hectàrees, una quantitat lliqüetenta en comparació amb el que va passar al País Basc, i que en qualsevol cas va anar a parar a mans dels hisendats locals. I la desamortització de Madoz, tot i que els pagesos hi van tenir accés als encants en millors condicions, només va arribar a les 1.600 hectàrees, mentre que els ajuntaments van aconseguir que en quedessin al marge unes 280.000, a les quals caldria afegir (amb algun encavalcament) les gairebé 170.000 considerades per l'Estat com a *montes* exceptuats de les vendes per motius d'aprofitament forestal. Les raons de l'escàs impacte de la desamortització es troben, en un primer moment, en la recerca de finançaments alternatius per tal d'afrontar l'augment de la pressió fiscal durant l'ocupació francesa—sobretot per tal de combatre-la. Aquests recursos van ser aplegats mitjançant préstecs contra la hipoteca de béns comunals convertits subrepticiament en propis—quan ja no se'n disposava— i repartiments generalment «igualitaris» (en el sentit indicat més amunt) o bé a base de compensar amb sorts de terrenys comunals els qui poguessin bestreure l'import de l'impost, la qual cosa òbviament va afavorir altre cop els grans propietaris. Pel que fa a la desamortització de Madoz, l'autor esmentat al·ludeix *«la defensa que los municipios hicieron de sus propiedades comunales, defensa a la que se unió el interés del Estado por seguir manteniendo a Cantabria como reserva forestal»*.³²

Tot plegat explica molt bé les dues tendències contradictòries que van operar en aquell moment dintre de les comunitats pageses: d'una banda, el procés de rompuda de comunals i, de l'altra, la defensa de les formes col·lectives d'aprofitament de l'espai. La rompuda de comunals, que ja havia estat engegada en els anys seixanta del XVIII, va accelerar-se durant la Guerra d'Independència i la primera meitat del XIX, emparada per la legislació (tant la liberal com l'absolutista) i impulsada pel creixement demogràfic i la necessitat de superfícies més extenses de prat per tal d'afrontar l'augment de la demanda de bestiar per al treball a Castella i per al transport generat per les activitats comercials del port de Santander. Això, juntament amb les molles despreses de la desvinculació dels *mayorazgos* i, sobretot, amb els ingressos obtinguts de les emigracions estacionals i temporeres, va permetre a molts arrendataris accedir a la condició de propietaris i aprofitar les oportunitats que els brindava el mercat:³³ la feblesa de les erupcions de legitimitisme durant el Trienni Liberal o dels fogars carlistes a la dècada de

32. M. A. SÁNCHEZ GÓMEZ, *La desamortización en Cantabria durante el siglo XIX (1800-1899)*, Santander, 1994.

33. Damunt una mostra de deu pobles per al període 1797-1802 i a partir de l'extrapolació del percentatge de propietaris i arrendataris de l'estadística de la contribució de 1858 sobre el total de la població activa de 1860 (tractant el de jornalers com a residu), es pot aventurar la suposició que la proporció de propietaris sobre la població activa agrària va passar, entre aquelles dates i aquesta darrera, del 31% al 48%. *Vid.* R. DOMÍNGUEZ, «La mercantilización de los factores de la agricultura española, 1860-1880: un intento de estimación», *Revista de Historia Económica* XII, 1994, 104, i *El*

1830 posen de manifest que la resposta dels pagesos a aquest progrés de les relacions mercantils no va ser principalment de resistència, sinó d'adaptació.³⁴ Però tampoc no hem d'oblidar que aquesta situació presentava interessants avantatges per a l'ara perfeccionada propietat rendista, perquè el desequilibri entre l'atomització de la demanda pagesa i la concentració de l'oferta de terra tendia a elevar els preus, perquè els pagesos propietaris tenien una garantia hipotecària damunt la qual podien expandir el negoci creditici de les parceries i perquè la fragmentació de les explotacions afavoria l'ocultació i el frau en les contribucions, mentre que els amos, que tradicionalment s'havien oposat a la rompuda de comunals, aconseguien a preus per sota dels del mercat, aprofitant-se molt sovint del monopoli de la representació municipal, grans peces de terra per dedicar a prats naturals. Aquests grans *cierros*, que posteriorment arrendaven sencers amb una prima de fins al 20% només pel fet de ser tancats, eren sostrets a les *derrotas*, que esdevenien així la taula de salvació dels petits pagesos, reproduint l'esquema comunisme-paternalisme en un context que Ortega ha denominat «economia de renda».³⁵

No endebades va triar José María de Pereda la *derrota de mieses* per donar forma visual al mite comunitari. La *derrota* tenia lloc després de la collita del

campesino adaptativo..., 73. El paper del mercat i les migracions temporals en l'accés dels pagesos a la propietat ha estat destacat en l'innovador treball d'A. C. MEYER, «Did capitalism lead to the decline of the peasantry? The case of French Combraille», *Journal of Economic History* XLIII, 1983, 123-124, i en d'altres estudis que posen més èmfasi damunt l'aspecte de la desigualtat com ara R. MACGUIRE i R. M. NETTING, «Leveling peasants? The maintenance of equality in a Swiss alpine community», *American Ethnologist* IX, 1982, 271. Sobre la rompuda de comunals al XVIII, vegeu R. DOMÍNGUEZ, *Actividades comerciales y transformaciones agrarias en Cantabria, 1750-1850*, Santander, 1988, 171-172, i LANZA, *La población y...*, 186-188.

34. Sobre aquests aspectes, vegeu V. FERNÁNDEZ BENÍTEZ, *Carlismo y rebeldía campesina. Un estudio sobre la conflictividad social en Cantabria durante la crisis final del Antiguo Régimen*, Madrid, 1988, 112-123 i 139-159. Encara que aquest autor comparteix l'enfocament de l'economia moral, les seves pròpies dades mostren que les principals manifestacions de conflictivitat pagesa tenien molt a veure amb la participació al mercat: emigració a Andalusia per tal de fugir del servei militar (que vol dir oposició a les quintes perquè impedièren l'accés al mercat de treball alternatiu que havia estat fonamental a la segona meitat del segle XVIII), resistència a pagar nous impostos de consum sobre el vi i l'aiguardent (òbviament perquè hi havia algú que ja comprava aquests productes i que no volia haver de pagar més per ells), robatoris (principalment de bestiar i de diners: *pecus*, *pecunia*), presa d'hostatges (per canviar-los per diners) i contraban (una forma d'incrementar el marge comercial).

35. El terme «economia de renda» fa referència a la concentració de la propietat de la terra i el bestiar en poques mans, amb explotació indirecta (J. ORTEGA, «La consolidación de la pequeña explotación agraria en Cantabria: de campesinos renteros a propietarios en precario», dins SAavedra i VILLARES (eds.), *Señores y campesinos...*, 158). Sobre els altres aspectes, vegeu DOMÍNGUEZ, *Actividades comerciales...*, 180-181, 187-191, i 203-204, i *El campesino adaptativo...*, 75-76, 161, i 178-179, ORTEGA, «La consolidación...», 162-167, LANZA, *La población...*, 209-211, i A. GARRIDO MARTÍN, «Clientelismo y localismo en la vida política de Cantabria, 1875-1931», a MONTESINO (ed.), *Estudios sobre la sociedad...*, 241. Sobre els resultats de la desvinculació, M. A. SÁNCHEZ GÓMEZ, «Transformaciones agrarias en Cantabria, 1800-1931», a SUÁREZ (ed.), *El perfil de «la Montaña»...*, 141 i 149-150, i «Pervivencias feudales en Cantabria. El caso del señorío en la crisis del Antiguo Régimen», a MONTESINO (ed.), *Estudios sobre la sociedad...*, 99 i 104-122. L'estratègia de fragmentació de les parcel·les per a la venda va ser remarcada amb encert per John Stuart Mill, les reflexions del qual sobre els camperols europeus encara no han estat prou explotades (J. S. MILL, *Principios de economía política con alguna de sus aplicaciones a la filosofía social*, Mèxic, D.F., 1985, 261-262 i 272-273. I també per Marx (*El capital*, VIII, 260). Sobre la prima per tancament, vegeu la *Memoria reglamentaria de la Sección Agronómica de*

blat de moro, una època en la qual «no hay pobres en el país» i es posava en pràctica la variant weberiana de l'ajuda mútua: a can Pedro Mortera, el patriarca d'una «de las dos familias más ricas y antiguas» de Cumbrales, on «los frutos entraban en grandes cantidades», es duia a terme l'espellonada de les panotxes, «la deshoja pública», a càrrec de cinquanta persones, «jóvenes las más», que rebien a canvi un ressopó de castanyes i aiguardent. Aquesta *deshoja* demostrava a la comunitat qui era que exercia el poder, mentre que la *derrota*, en impedir el conreu de tubèrculs farratgers o —atesa la promiscuïtat de conreus i prats entre les messes— una segona sega d'herba a la tardor (la qual era prohibida, encara que l'herba cresqués en parcel·les privades *entremig* de les messes, sota el pretext que hauria disminuït l'abundància de les *derrotas*), era un sistema que assegurava el manteniment de la dependència pagesa, ja que obligava els parcers a prendre en arrendament prats prèviament sostrets a aquesta mateixa pràctica comunitària. Pereda mateix ens presenta les propietats de l'alcalde de Cumbrales, defensor de les *derrotas*, entre «las mejores del lugar [...] pues a todo se presta la tierra bien administrada, máxime si amparan sus frutos contra las injurias y demasías del procomún cercados firmes»; i, per si de cas quedava algun dubte, l'alcalde és «obra» de l'esmentat Pedro Mortera, propietari en aquells mateixos moments d'un «cierro» que és descrit com a una «vasta extensión de terreno labrada en la sierra inmediata al monte, bien soleado y circuido de un vallado con hondo foso, y erizado de una espinera blanca, recia y tupida».³⁶

Aquestes importants implicacions econòmiques de la *derrota* expliquen el continu conflicte, des de 1813, entre les autoritats liberals i els poderosos locals (que recolzaven damunt «els seus» arrendataris i parcers), conflicte que va ser tancat per la Reial Ordre del 15 de novembre de 1853. Dictada expressament per a l'àmbit d'aquesta província, aquesta ordre establia la prohibició de les *derrotas*, tret del cas que hi hagués un acord unànim i firmat per tots i cadascun dels propietaris i parcers del *concejo*. El govern va haver de recórrer a la força

Santander del 1902 (arxiu de la Consejería de Ganadería, Agricultura y Pesca, Gobierno de Cantabria [a partir d'ara CGAP]).

36. *El sabor de la tierruca*, I, 1281, 1294, 1320, 1332, 1336, 1341, 1347. Els defensors de les *derrotas* reconeixien entre ratlles aquesta realitat quan criticaven la legislació abolicionista perquè, segons ells, conфонia «las propiedades particulares, aisladas y cerradas sobre sí, con las que radican en las mieses comunes, cuando entre ambas hay notabilísimas diferencias», ja que «la custodia de las propiedades particulares, aisladas e independientes de las mieses comunes, está exclusivamente al cargo de sus dueños y estos son árbitros de tenerlas bien o mal cerradas». El mateix document informa que no són pas els grans ramaders (els que tenen entre 200 i 600 caps de bestiar) «los que se utilizan [= es beneficien] principalmente con el alzamiento del coto de las mieses comunes, porque todos ellos por lo general recogen bastante yerba para los ganados que tienen a su inmediato cuidado [40 caps com a màxim], y sí los colonos que sin dicho auxilio habrán de dejar el ganado que llevan en aparcería» (arxiu del Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación [MAPA], llig. 101-5). Sobre aquests aspectes, DOMÍNGUEZ, *Actividades comerciales...*, 186 i *El campesino adaptativo...*, 194-195, i les observacions per a França de ROOR, «The "moral economy..."», p. 353, i G. GRANTHAM, «The persistence of open-field farming in nineteenth-century France», *Journal of Economic History* XI, 1980, 524, i per a Galícia de J. M. CARDESÍN, «La crise de la vaine pâture au XIXe siècle: législation étatique et stratégies paysannes dans une paroisse de Galice (Espagne)», *Droit et Cultures* 24, 1992, 30, i «Paysannerie, marché et État. La structure sociale de la Galice rurale au 19e siècle», *Annales* LI, 1996, 1344.

armada per tal de fer complir la disposició, «*por la fuerte y general oposición que produjo*», i és que cal no oblidar que la seva aplicació va coincidir amb una de les darreres crisis de subsistències del segle. L'oposició a la supressió de la *derrota* responia als interessos objectius a curt termini dels petits pagesos, però, com era d'esperar, va ser coordinada pels grans propietaris, per als quals el sistema de les *derrotas* garantia la viabilitat a llarg termini de l'«economia de renda». Justament en 1853, els grans propietaris havien constituït la Junta General de Ganaderos del Partido Judicial de Torrelavega per defensar els interessos de la ramaderia extensiva, dels quals las *derrotas* eren un puntal clau. El seu portaveu, Juan Antonio Garnica Herrera, va ser probablement l'impulsor de la petició que els ajuntaments de Miengo (on residia i l'alcalde del qual també pertanyia a la Junta) i Alfoz de Lloredo van adreçar el 1854 al Ministeri de Foment. A més de glossar-s'hi les excel·lències de les *derrotas*, s'hi sol·licitava l'aplicació, a l'hora de posar en pràctica aquest aprofitament, del principi de la majoria corregida proporcionalment a la superfície en propietat de cada veí—a fi d'excloure, sens dubte, de la presa de decisions els propietaris mitjans, estreta base social del liberalisme a les zones rurals.³⁷ La Junta de Agricultura de la província, promotora de la reforma agrària liberal, va emetre un informe negatiu sobre aquesta petició (de fet, hi demanava la prohibició absoluta de la «*bárbara costumbre*»), informe en el qual es posaven de manifest amb tota claredat les intricades implicacions de l'aprofitament col·lectiu dels rostollars i sobre el qual van emetre sengles vots particulars l'esmentat Garnica i Joaquín de Barreda, marquès de Robledo (un altre arrendador de terres, veí de Santillana i membre també de la Junta de Ganaderos).³⁸

37. Els principals arguments a favor de les *derrotas* eren l'alliberament de temps per dedicar a d'altres tasques, com l'arplega de brossa per als boïcs i de llenya o l'adob de camins, la interrupció biològica per a la recuperació dels baixants durant els aproximadament 45 dies que el bestiar aprofitava els rostollars, i l'obtenció de fems per fer els adobs, a més de la bonificació natural del sòl (Arxiu del MAPA, llig. 101-5). Sobre el decret del 1853 (i els seus antecedents) i la Junta de Ganaderos de Torrelavega, DOMÍNGUEZ, *Actividades comerciales...*, 90-192 i 207. Cal recordar que la crisi de l'any 1853 va ser terrible al camp de Cantàbria i que el 1854 es va arribar al rècord de finques hipotecades per garantir obligacions de préstec (R. DOMÍNGUEZ, «Postfácio: sociedad rural y reproducción de las economías familiares en el norte de España, 1800-1860», a SIERRA (ed.), *Campestinos y pescadores...*, 195-196). Una vívida descripció de la connexió entre les *derrotas* i l'aprofitament dels ports, amb totes les pràctiques comunitàries associades a l'utilització d'aquests, a PEREDA, *Escenas montañesas*, I, 271-277, i *Peñas arriba*, II, 1.164, i la defensa de la racionalitat de les *derrotas* a González de Linares, que també insisteix en el seu caire anivellador, tot i que en reconeix l'exclusió a les «*heredades cercadas de un solo particular*» (G. GONZÁLEZ DE LINARES, *La agricultura y la administración municipal. Estudios políticos, administrativos y agronómicos de carácter experimental, publicados en la «Revista de España*», Madrid, 1882, 14-16, i «*Costumbres municipales*», 406-411).

38. Tots aquests detalls es troben a l'arxiu del MAPA, llig. 101-5 i a l'arxiu municipal de Torrelavega (expedient instruït sobre la constitució de la Junta General del partit judicial de Torrelavega). La Junta de Agricultura, que havia estat reformada el desembre del 1853 per tal de vèncer l'oposició a la prohibició de les *derrotas*, intentava de demostrar l'estreta connexió d'aquestes amb la ramaderia extensiva, amb els perjudicis que aquesta connexió causava a la millora de les aptituds càrnica i lletera de la cabanya, ampliava de 45 dies a 5 mesos la duració de les *derrotas*, la qual cosa impedia als pagesos el conreu d'arrels com ara el nap, la remolatxa i la pastanaga, desmuntava la tesi de l'adobament, perquè els fems, en ser dipositats directament per les dejeccions, quedaven exposats a ser rentats per la pluja (en prova, s'adduïa que «*el heno hecho venir de Santander lon ja no hi havia derrotas, después de pagado porte y flete, sale a igual coste que el que tiene en la mayor parte de las ocasiones el recolectado en el país*»), i denunciava que «*se han hecho cerramientos de*

Però en els anys següents, el *Boletín Oficial de la Provincia* va publicar, com era preceptiu, les sol·licituds d'autorització de *derrota*, localitzades principalment als ajuntaments de les valls de l'oest i el sud de la regió, els quals al·ludia el vot particular de Garnica i Barreda com a principals damnificats i que eren justament els qui formaven la Junta de Ganaderos. Això demostra el domini que el grup dels grans propietaris exercia damunt de la comunitat: al capdavant, l'alcalde del Cumbrales peredià, Juan Garojos, acaba imposant la seva particular concepció de la unanimitat (*la ley de la costumbre*) a don Valentín Gutiérrez de la Pernía, el típic liberal oposat a les *derrotas*, la qual cosa no fa sinó reflectir la realitat quotidiana d'aquestes coaccions, per no dir res de l'aplicació del fet consumat com a manera d'esquivar la llei.³⁹ Així, enfront de les imatges de la «pau social» que Le Play hi destacava en contrast amb la conflictivitat d'altres zones d'Espanya i de la noció ideal del *concejo* que Pereda presentava com a «una familia [...] unida por el amor desinteresado [...] y gobernada por la experiencia, la abnegación y la sabiduría del padre», autèntic profilàctic del «problema social [...] que tiene en perpetua hostilidad a los pobres y a los ricos»,⁴⁰ emergeix una visió molt més matisada de les relacions patró-client dins de la comunitat pagesa de la Montaña en el curs de la segona meitat del XIX: la de la «pobreza humillada», com la va denominar anys després Manuel Llano.⁴¹

Si bé la *derrota* simbolitza l'(insostenible) mite de la comunitat de caràcter anivellador o igualitari, s'ha pogut demostrar, des d'una altra perspectiva, la seva

los terrenos desprovistos de árboles que estaban más cercanos a los pueblos», mentre que als boscos «a pretexto de mejores y más abundantes pastos se hacen todos los años grandes quemas, siendo incalculable el valor de los millones de hermosos árboles que por este motivo se destruyen». Conclusions semblants es poden veure en els successius articles del periòdic *El Espíritu del Siglo* 73, 75-77, 85, 90, 98 i 99 del 1853, i 133 del 1854. Sobre el problema dels incendis C. AEDO et al., *El bosque en Cantabria*, Santander, 1990, 70-74.

39. «... nosotros sabemos cómo pueden confeccionarse esas exposiciones unánimes sin que sea la unánime expresión de los sentimientos ni de los intereses de los firmantes, y también hemos oído decir que después de las concesiones indicadas, algunos pueblos han derrotado sin ellas» (*El Espíritu del Siglo*, 133, 1854). Per a la resta, DOMÍNGUEZ, *Actividades comerciales...*, 192-193 i 206-207. La referència a Pereda, a *El sabor de la tierra*, I, 1337.

40. L'autoritat de l'amo era «algo indiscutible, prestigioso y respetable per se y como de derecho divino, pero no a la manera autoritaria y despótica de las tradiciones feudales, sino a la patriarcal y llanota de los tiempos bíblicos». El casal de l'amo formava amb «la falange de sus colonos y aparceros... un solo cuerpo [...] cuya cabeza es el señor de aquella. Todos son para él, y él para todos, como la cosa más natural y necesaria» (Peñas arriba, II, 1177, 1221, 1318, 1324). I al casal era deguda la «mancomunidad de intereses y de afectos [...] íntima cohesión, algo patriarcal que existe en todas las jerarquías de un mismo pueblo [...] afirmada en el inquebrantable respeto de los de abajo a los de arriba y en la cordial estimación de éstos a los de abajo» (*El sabor de la tierra*, I, 1307). Sobre la pau social, LE PLAY, «Tres monografías...», 104.

41. Llano, que, pel fet d'haver nascut en una de les zones més endarrerides de la regió, havia de tenir per força un coneixement directe d'aquest món, va descriure millor que ningú el que vull dir: «En el campo nunca ha existido la tranquilidad. Ha existido [...] paz en el paisaje [...] pero no en el alma ni en las ideas [...]. Ha habido acatamiento forzoso, voluntades con las bridas de otras voluntades; descontentos silenciosos; iras que no se atrevían a salir porque entonces no quedaba otro remedio que marcharse a la ventura... El dueño de las aparcerías no podía soportar una contradicción razonable, una pequeña disconformidad con su criterio, con su capricho, con las tendencias políticas que hoy eran de un matiz y mañana de otro, según la condición de la recompensa» (M. LLANO, «Esbozos. La paz en las labranzas 1933», dins *Artículos en la prensa montañesa*,

funcionalitat i adaptació mercantil. Leonor de la Puente sosté, per exemple, que, quan la crisi del transport carreter va fer pas a la progressiva orientació càrnica de la cabanya —gràcies a l'expansió de la demanda urbana fomentada pel ferrocarril i al suport que la burgesia comercial va brindar a la millora càrnica de les races autòctones a través de les exposicions provincials de bestiar—, va produir-se una reestructuració de la divisió funcional de l'espai i una nova organització del cicle productiu que van estimular el manteniment de la *derrota de mieses* a les zones dedicades a la cria. En aquestes, els grans arrendadors de terres podien tenir interès a retenir el bestiar per tal d'apujar els preus, provocant una sobrecàrrega ramadera que obligava a sol·licitar l'autorització de les *derrotas* en funció dels vaivens del mercat. Aquesta motivació comercial va afectar també les pastures comunals dels ports (unes 100.000 hectàrees de les serres altes) que ni tan sols els projectes reformistes d'alienació de terres ermes no s'atrevien a tocar. Per als «reformistes» era factible la desamortització d'unes 180.000 hectàrees de baixants i la seva conversió en propietat privada a fi de constituir grans explotacions d'entre 6 i 10 hectàrees (cal tenir en compte que en aquests moments la propietat mitjana, en el millor dels casos, tot just si passava de les 2 hectàrees). Els «conservadors», en canvi, mantenint la defensa a ultrança de les serres altes, es miraven els baixants com a un estoc de superfície disponible per a repartir segons la tradició dual de *cierros* grans i petits amb dedicació preferent a prat i anhelaven que els *montes* reservats per l'Estat per a finalitats forestals es convertissin en pastures potencials per a formar cabanyes aïllades, a les quals les normes comunitàries assignaven cada cop amb més freqüència jaces i pletius (*brañas* i *seles*) específics.⁴²

Així, durant la segona meitat del segle XIX, la idea de Le Play que «*donde los bienes comunales se encuentran muy extendidos, este régimen de comunidad inicia a las poblaciones en los hábitos de la propiedad individual*» va fer-se realitat a través de situacions de fet. En efecte, la contínua millora dels termes d'intercanvi per als pagesos càntabres durant aquest període va permetre de donar sortida a l'anhel «*que fuera mío lo que en renta y en aparcería llevo*», com diu un jove pagès a *El sabor de la tierruca*, mentre que la propietat rendista va beneficiar-

Santander, 1972, 866-867). Sobre la ideologia del paternalisme i la pau social a Cantàbria, vegeu les consideracions crítiques de J. LE BOUILL, «El propietario ilustrado o patriarca en la obra de Pereda», a J. L. GARCÍA DELGADO (ed.), *La cuestión agraria en la España contemporánea*, Madrid, 1976, 314-315 i 324-327, J. LÓPEZ LINAGE, *Antropología de la ferocidad cotidiana. Supervivencia y trabajo en una comunidad cántabra*, Madrid, 1978, 200-202, i GARRIDO MARTÍN, «Clientelismo y localismo...», 242 i 251-253.

42. L. PUENTE, *Transformaciones agrarias en Cantabria, 1860-1930. Especialización vacuna y construcción del espacio agrario*, Santander, 1992, 215-229, 268-314, i 333-337, i *Fuentes para el estudio de la reforma agraria liberal en Cantabria*, Santander, 1993, 12-13, 26, 28, i 39. Sobre la dualitat entre *cierros* grans i petits, LANZA, *La población y...*, 186-188, PUENTE, *Transformaciones agrarias...*, 240-243, i DOMÍNGUEZ, *El campesino adaptativo...*, 70, 75-76, i 178, que conté les dades sobre la propietat mitjana. És interessant d'assenyalar, en aquest context, la idea, recollida a la *Memoria reglamentaria de la Sección Agronómica de Santander* del 1897, que «*la abundancia y baratura de los carbones procedentes de Asturias hace ahora menos necesaria la leña que en otros tiempos*» (CGAP).

se de l'auge de la demanda venent com sempre en lots petits. El resultat va ser que Cantàbria, la segona regió de terra més cara d'Espanya, va conèixer, entre 1858 i 1899, un augment de la propietat particular de gairebé 10.000 hectàrees, dedicades pràcticament en la seva totalitat a prats, encara que les dades dels registradors de la propietat en 1886 permeten de deduir que només el 31% de les finques gaudides privadament estaven inscrites, de manera que el volum del que va ser privatitzat i convertit en prat caldria multiplicar-lo com a mínim per dos. Paral·lelament, el nombre de propietaris va duplicar-se amb escreix, des dels 30.000 de 1858 als gairebé 69.000 del 1907, registrant així la taxa de creixement més alta d'Espanya. I, finalment, en l'estructura de la propietat es pot suposar un lleuger augment de la participació dels petits i mitjans propietaris, en detriment de la dels grans i dels micropropietaris. Al final del segle XIX, doncs, una de les bases que Theodor Schultz considera imprescindible per tal d'acabar amb el sistema tradicional del rendisme assentat damunt les organitzacions comunitàries —la consolidació de la petita propietat— ja s'estava congriant.⁴³ L'altra —l'increment de la competència al mercat— va arribar en el mateix moment amb l'anomenada «crisi pecuària».

4. Competència, canvi estructural i redefinició de la comunitaritat (1900-1950)

La cessació de les exportacions gallegues de bestiar boví al mercat britànic i la seva reorientació cap al domini definitiu del mercat espanyol de carn van provocar a les comunitats pageses de Cantàbria una autèntica mobilització política davant la caiguda transitòria dels preus a la segona meitat de la dècada de 1880. Enrique Pérez ha mostrat recentment com, davant la crisi pecuària, els grans propietaris de bestiar van intentar, des de Torrelavega altre cop, de coordinar-se com a grup de pressió proteccionista a nivell provincial: el 1887 van celebrar-hi una reunió de més de cinquanta alcaldes amb el president de la Diputació i diversos diputats provincials, qualificada com al «primer gran Congreso ganadero que se celebra en España».⁴⁴ Però en aquesta nova conjuntura, les velles fórmules econòmiques comunitàries i els mecanismes que abans havien funcionat en la seva defensa ja no servien. De fet, a partir d'aquest moment la ramaderia de Cantàbria va començar a moure's en la direcció que havien marcat els pagesos que havien trencat amb elles abans que ningú.

Em refereixo als *pasiegos*, que van aconseguir d'accedir a la propietat de la terra abans i en millors condicions que els pagesos de la resta de la regió i que van protagonitzar el més intens i precoç procés d'apropiació de comunals i

43. PUENTE, *Transformaciones agrarias...*, 261, DOMÍNGUEZ, «Sociedad rural...», 104 i *El campesino adaptativo...*, 160-161, 167, i 174. Per a la millora dels termes d'intercanvi, DOMÍNGUEZ i PUENTE, «Condicionantes e itinerarios...», 74-75 i 79. Les citacions textuais, de LE PLAY, «Tres monografías...», 113 i J. M. PEREDA, *El sabor de la tierra*, I, 1328-1329. La referència teòrica a la fi del rendisme a T. SCHULTZ, *Modernización de la agricultura*, Madrid, 1967, 102-103.

44. E. PÉREZ, «Torrelavega (1880-1900): plataforma de los intereses ganaderos», a M. A. SÁNCHEZ GÓMEZ (ed.), *Torrelavega. Tres siglos de historia*, Santander, 1995, 184-193.

conversió d'aquests en prats. Els *pasiegos* es dedicaven de molt abans a la venda de productes i derivats lactis, entre els quals cal incloure la llet de les seves pròpies dones, les dides més famoses d'Espanya, simultanejant aquestes activitats amb altres de comercialització de productes de contraban, amb el negoci de bestiar i amb la instal·lació de les primeres vaqueries a les grans capitals espanyoles. Van ser els *pasiegos* que, aprofitant les connexions establertes i el capital acumulat per les dides *montañesas*, van preocupar-se de seleccionar el bestiar tradicional —la raça *pasiega*— per tal d'obrir les primeres vaqueries urbanes i que, en un període molt curt (no més de trenta anys a partir del 1870), per tal de satisfer la demanda de llet, van substituir el seu bestiar autòcton, primer mitjançant encreuaments amb la raça suïssa i, després, amb l'aclimatació de l'holandesa. Amb aquesta finalitat, i potser en competència amb els grans comerciants, van importar directament sementals i vaques prenyades per assortir les lleteries de la seva propietat, «*dejando en las villas pasiegas, tanto las crías nacidas durante el viaje de venida a España como las que nacen en los distintos lugares de explotación de estas reses*». Així, la vall del Pas va esdevenir el viver de vaques holandeses amb les quals va poder-se fer la substitució gradual del bestiar tradicional necessària per satisfer la demanda de les indústries làcties.⁴⁵

En efecte, les grans empreses làcties (Sociedad Nestlé, Sociedad Lechera Montañesa, Granja Poch Hnos.), instal·lades—a l'empara del capgirell proteccionista dels primers decennis del segle XX— a la sortida de les valls del Pas i al voltant de Torrelavega i Santander (és a dir, allà on es localitzaven les explotacions de nova orientació i les connexions ferroviàries), van contribuir decisivament a aquest procés de substitució. En la mesura en què incorrien en forts costos fixos, a aquestes empreses els calia estabilitzar el subministrament de matèria primera a preus competitius, per la qual cosa no van dubtar a impulsar la implantació de la raça holandesa i la incorporació progressiva de les explotacions ramaderes al complex agroindustrial, objectiu en el qual van comptar amb la valuosa ajuda dels «*ganaderos de salón*».⁴⁶ Gràcies a la substitució i als canvis institucionals que

45. Sobre aquests aspectes, J. ORTEGA, «Organización del espacio y evolución técnica en los montes de Pas», *Estudios Geográficos* 140-141, 1975, 863-899, AEDO *et al.*, *El bosque...*, 70-71, PUENTE, *Transformaciones agrarias...*, 144-145, C. SARASÚA, «Las emigraciones temporales en una economía de minifundio: los Montes del Pas, 1758-1888», *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* XII, 1994, 174-175 i «Rentas salariales y explotación familiar: el trabajo en el servicio doméstico de las campesinas del valle del Pas (Cantabria) en el siglo XIX», a L. FERNÁNDEZ i X. BALBOA (eds.), *La sociedad rural en la España contemporánea. Mercado y patrimonio*, La Corunya, 1996, 24-31, i DOMÍNGUEZ, *El campesino adaptativo...*, 90-92, 106, 111-113, 154, i 201-202. La citació, de F. ARCHE, *El ganado vacuno en la Montaña*, Santander 1945, p. 24.

46. L'expressió apareix en un article sense firma publicat el 1951 a l'òrgan oficial dels Sindicatos Verticales del Campo i en el qual es pot llegir: «*La afición a la ganadería se desarrolló vigorosa y de ella participaron las clases acomodadas, que tuvieron a orgullo poseer cabañas modelo, con ejemplares de certamen. Nacieron así los llamados, injusta y humorísticamente, ganaderos de salón, que en realidad fueron orientadores desinteresados y entusiastas de una actividad que hoy constituye uno de los pilares más firmes de nuestra economía. Los nombres de los Botín, los Vallina, los Correa, los Quijano, los Pumarejo, los Alday y los Camino, entre otros muchos, son inseparables de la historia de la ganadería montañesa. Con su ejemplo, con sus consejos y con sus sacrificios, la población rural de Santander se fue capacitando en los arduos problemas de la zootecnia*» («La aldea recobrada. Ejemplar realización de una empresa encuadrada en nuestro Sindicato», *Ganadería* 91, 1951, 29-30).

comportava, va produir-se, en primer lloc, un augment de la cabanya (que pràcticament va duplicar-se entre 1900 i 1930), del rendiment per vaca i de la producció lletera (que va aconseguir el seu període d'esplendor a la primera meitat de la dècada de 1930, després de la creació, aquell mateix any, de la S.A.M.), amb més de 66 milions de litres industrialitzats el 1936 contra els 150.000 de començos de segle. I, en segon lloc, el consegüent creixement de la productivitat del treball, provocat pel canvi tècnic associat a la introducció de les noves races i a l'augment de la intensitat del capital, va permetre la disminució, per primera vegada, del nombre absolut de la població activa agrària (masculina), que a la segona meitat del XIX s'havia estabilitzat al voltant de 60.000, fins a menys de 40.000 en 1930 i la seva caiguda relativa des de les tres quartes parts de la població activa total, que era el que com a mínim representava entre 1860 i 1900, fins a menys del 40% en 1930.⁴⁷

El canvi institucional, a favor del qual anava fent pressió des de la dècada de 1860 la burgesia agrarista, que reclamava la supressió de les parceries i l'accés dels pagesos a la petita propietat a costa dels comunals i la fi de les *derrotas*, finalment va accelerar-se. La producció de llet, amb el nou capital ramader més productiu, requeria una completa transformació dels sistemes de producció: exigia atenció diària per al munyiment i l'alimentació i, doncs, la restricció de la cria i cura del bestiar a les terres més pròximes a la casa, les quals, a més a més, havien de suportar una més gran càrrega ramadera; eliminava els desplaçaments transtermenals de caràcter estacional; i exigia, per tot el que precedeix i per l'augment del nombre de caps per individu actiu agrari, una més gran aportació de treball anual (en nombre d'hores i dies de treball). Dins aquests nous plantejaments, les *derrotas* i els comunals perdien una gran part de la seva funcionalitat. Ningú de millor que José Antonio Quijano de la Colina, fundador de l'Asociación General de Ganaderos del Reino i besnét d'un d'aquells grans arrendadors de terres que amb tant d'interès havien defensat les *derrotas* a mitjan XIX (José Felipe de Quijano), per a demostrar-ho: *«Fue, sencillamente, que los pueblos que en su mayor parte tenían ganado del país, el aprovechamiento de su ganadería era producción de novillos, parejas de labor y carne: cambiaron este ganado por el productor de leche y se acabaron los puertos y cabañas y, con ello, las derrotas.»* L'estabulació en les noves menes d'estables, fos en les modernes (de les quals Quijano en posseïa una de peonera als Corrales de Buelna) o en les més rústegues (dites *de cauce*), permetia d'aprofitar molt millor els fems, gràcies al drenatge de la femta, i reduir dràsticament les necessitats de brossa per al jaç del bestiar (que ara no calia canviar tan sovint perquè no es barrejava amb l'excrement), i, per consegüent, les grans superfícies de les serres baixes

47. R. DOMÍNGUEZ i L. de la PUENTE, «Historia de un liderazgo: cambio técnico y trayectorias de la tecnología en la ganadería de Cantabria, 1850-1950», a R. DOMÍNGUEZ (ed.), *La vocación ganadera del norte de España: del modelo tradicional a los desafíos del mercado mundial*, Madrid, 1996, 116-121 i 127.

on creixien les argelagues, brucs i falgueres amb què es feia el jaç, podrien quedar reduïdes com a mínim a la meitat.⁴⁸

Però Quijano oblidava l'altra part de l'afer: la que es refereix a les relacions de producció, a la pèrdua de viabilitat de les parceries. Com a fill del fundador de les Forjas de Buelna i enginyer industrial ell mateix, havia de ser perfectament conscient que el desenvolupament de la industrialització oferia en el mercat noves oportunitats de feina als antics arrendataris: i aquí raïa l'altra clau de la desaparició de l'antic sistema. Durant el segle xx, la relativa seguretat dels arrendaments de les terres del blat de moro donava incentiu a l'autoexplotació familiar i era un mecanisme per a fixar a la terra una mà d'obra propensa a la mobilitat geogràfica,⁴⁹ perquè el principal negoci no era la renda del blat de moro, sinó l'explotació comercial de la mà d'obra mitjançant les parceries de ramat i l'arrendament dels prats. Tot aquest esquema es va ensorrar amb el desenvolupament de la mineria i la proliferació de noves indústries (incloent-hi les làcties) a les zones rurals. Ja a començos del segle xx es podia llegir: *«hoy las costumbres de la población agrícola han cambiado notablemente, sobre todo en los pueblos enclavados en zonas mineras o próximas a ellas. El obrero del campo prefiere en muchos casos el jornal que se gana en los mismos y como las costumbres de esta clase de obreros son diametralmente opuestas a las patriarcales que aquellos tenían, de ahí las modificaciones tan profundas que se está[n] esperando [...] notándose que escasean los brazos para las labores del campo, ya que el obrero agrícola de las zonas indicadas trabaja peor que cuando no tenía más fin ni más ideal que el laboreo de las sus tierras.»*⁵⁰ Si la dependència del patriarca per a aconseguir part de la subsistència s'afiuixava amb el desenvolupament de les noves alternatives de feina, aquest es trobava amb l'òbvia impossibilitat de supervisar una producció dispersa i fàcilment difuminable (ara no solament cries, sinó

48. Segons l'enginyer agrònom que exposa aquests punts, amb el sistema antic d'estable calien entre 6 i 8 carros de brossa de jaç per cap i any, mentre que amb els nous estables només en calen 3, (*Memoria reglamentaria de la Sección Agronómica de Santander* del 1919, ff. 6-12 i 17 [CGAP]). La citació, de J. A. QUIJANO, *Del campo montañés. Recopilación de artículos publicados en la Hoja Agrícola de «El Diario Montañés»*, Santander, 1950, 157.

49. *«El obrero agrícola de la Montaña se distinguió siempre por su laboriosidad, por su inteligencia y por su amor a la tierra, a desarrollar la primera y última condición contribuyó en gran parte la forma especial de los arrendamientos, nos referimos especialmente a los llamados al tercio en la zona de cereales de verano que comprende la mayor parte de la provincia, beneficiosos siempre para el arrendatario, y sobre todo que era y sigue siendo en muchos casos, tradicionalmente, que las tierras fueran de padres a hijos, sucediéndose los arrendatarios unos a otros siempre de la misma familia, serán [las razones] por las] que se consideraban como verdaderos dueños de aquellas a las que como tales atendían y cuidaban»* (*Memoria reglamentaria de la Sección Agronómica de Santander* del 1902 [CGAP; l'èmfasi és meu]).

50. *Memoria reglamentaria*, 1902 (l'èmfasi és meu). Em sembla que aquest text il·lustra perfectament la tesi de Popkin (*The Rational Peasant...*, 33 i 64; *«The rational peasant...»*, 432 i 452-453) que els patrons intenten d'aturar la integració dels pagesos al mercat per tal de seguir controlant la situació. Cal no oblidar que el mateix document indica que *«ha adquirido tanta importancia la contratación de ganados y son tan altos los precios que alcanzan estos, que el arrendamiento de los prados ha subido en cantidad apreciable»*. Sobre la mineria i la industrialització de base fonamentalment rural i l'aparició del treballador mixt, J. ORTEGA, *«Industrialización y desarrollo económico en Cantabria»*, *Papeles de Economía Española. Economía de las Comunidades Autónomas* 13, 1994, 16-18.

principalment llet) i tot plegat va crear un sobtat consens contra les parceries i en defensa del pagès petit propietari.

Al capdavant, el desenvolupament de l'explotació lletera, dins el nou context de creixement i canvi estructural, es trobava estretament relacionat amb la consolidació de la petita explotació en propietat i amb la consegüent desaparició de l'arrendatari i el parcer: si la superfície de propietat particular havia augmentat entre 1858 i 1899 a un ritme del 0,39% cumulatiu anual (i la de prat a l'1,77%), entre 1899 i 1930 la taxa va elevar-se a l'1,69% (i la de prat al 2,56%); en total, més de 100.000 hectàrees van ser registrades entre 1899 i 1948, la major part de les quals van correspondre al període de 1930 ençà. El resultat d'això va ser la profunda modificació de l'estructura de classes agrària: mentre que en 1860 els propietaris tot just si arribaven al 48% d'una població activa agrària (masculina) formada per 63.000 individus, en 1950 més del 74% dels gairebé 54.000 treballadors eren propietaris. A aquest procés de desfeta del rendisme hi van contribuir les societats d'assistència mútua per a la ramaderia i els sindicats agrícoles en la seva batalla contra la parceria i per les legitimacions de les rompudes arbitràries durant els anys vint, legitimacions que també van recolzar els grans propietaris a través de la Cámara Oficial Agrícola i l'Asociación Provincial de Ganaderos. Fins al 1935 van ser legitimades 26.000 hectàrees, que teòricament eren usufructuades contra el pagament d'un cànon i no en propietat. En qualsevol cas, la sorprenent unanimitat a favor de les rompudes va ser deguda al fet que no totes eren *fueros arrancados por el campesino en virtud de su sacrificio de trabajo*: de fet, els grans propietaris, com ja passava de feia molt de temps, van aconseguir de fer-se amb notables extensions addicionals a través d'homes de palla.⁵¹ En vista de l'escassa importància de la superfície inclosa en el Registre de la Propietat Expropiable (menys de 1.500 hectàrees, pertanyents a 46 propietaris), és força probable que el destí d'aquestes apropiacions fos la seva immediata parcel·lació per a la revenda. Després de la guerra, però, amb les noves regles de joc i la conjuntura de recessió econòmica, escassetat d'aliments per al bestiar (per les sequeres i per les restriccions a la importació d'adobs, llavors i farratge) i esfondrament dels preus de la llet i derivats, el clima de tolerància de les rompudes va amagar tot sovint aquests interessos espuris, bé que ara traduïts en cessions en lloguer, factors, tots plegats, que poden explicar l'acceleració del procés de rompuda en els anys de l'autarquia.⁵²

51. DOMÍNGUEZ I PUENTE, «Historia de un liderazgo...», 111 i 127-128. Tota aquesta dinàmica es pot veure a nivell local als treballs d'E. GÓMEZ PELLÓN, «Misericordia y desarraigo en un municipio de la Marina de Cantabria: La emigración indiana en la Junta de Voto (1850-1930)», *Cuadernos de Trasmiera* 4, 1993, 111-112 i 133-134, i al magníficament detallat d'E. MARTÍN LATORRE, *La ganadería de Ribamontán al Mar. Evolución y estructura actuales*, Santander, 1988, 22-28. Als anys trenta els quatre més grans propietaris de la regió eren Ignacio Fernández de Henestrosa, marquès de Camarasa, amb 423 hectàrees, la seva cosina María Fernández de Henestrosa y Salabert, comtessa de San Martín de Hoyos, amb 149, el germà d'aquesta, Rafael Fernández de Henestrosa, duc de Santo Mauro, amb 114, i Juan Antonio Güell López, marquès de Comillas, amb 64, F. FEO PARRONDO, «Propiedad rústica en Cantabria en los años treinta, según el Registro de la Propiedad Expropiable», *Estudios Geográficos...*, 215, 1994, 291-292.

52. «Sin la existencia de las roturaciones arbitrarias ¿hubiera podido salvarse la riqueza ganadera de Santander en los últimos años de carestía de pastos?», es demanaven els dirigents polítics

En la consolidació, doncs, del canvi tènic i institucional no tot el protagonisme va correspondre a les grans empreses làcties, sinó també als pagesos mateixos, que simplement es van limitar a copiar el que els *pasiegos* havien dut a terme molt abans pel que fa a l'extensió dels prats i, més endavant, amb l'adopció de les noves races. Com va indicar Felipe Arche, l'orientació lletera va ser el «*producto de la acumulación de grandes y tenaces esfuerzos de nuestra sufrida clase ganadera, que supo empezar su labor hace 45 años, sin más medios ni otros conocimientos técnicos que su intuición*».⁵³ En aquest sentit, el creixent associacionisme del sector, encoratjat per l'administració pública i que trenca amb el mite de nou encuny del ramader càntabre (ara, irònicament) individualista,⁵⁴ va fer un paper que demana una nova valoració. Enfront dels «ramaders de saló», agrupats des de 1917 a l'Asociación Provincial de Ganaderos (que va arribar a comptar amb més de 3.000 socis), les explotacions familiars van començar a enquadrar-se en societats d'assistència mútua per a l'assegurança del bestiar. Aquestes societats van ser impulsades per la Reial Ordre de l'11 de març de 1902, en virtut de la qual els eren concedides diverses subvencions, i van fer pas poc després, arran de la llei de 1906, als sindicats agraris d'inspiració majoritàriament catòlica. Entre 1906 i 1920 es van crear 29 societats d'assegurances ramaderes i el 1919 ja hi havia 71 sindicats agrícoles; entre 1921 i 1939 van ser inscrites unes altres 73 societats d'assegurances i el 1933 el nombre de sindicats agrícoles existents era de 120 (dels quals n'hi havia 97 de catòlics), els quals, amb la seva extensa xarxa de caixes rurals, *fueron redimiendo a la gente del agro montañés de la leonina explotación aparcera*.⁵⁵

provincials en 1945. Però la mateixa font ens informa que «*casos existen de roturaciones otorgadas a los vecinos que apenas trabajadas son cedidas con un alto sobreprecio a terceras personas ajenas al municipio que, naturalmente, serán en el mañana señores de la tierra común usurpada, donde mantendrán al cultivador en una ínfima situación social*» (Investigación, I, 126-128). Les argumentacions en favor de la tolerància de les rompudes, juntament amb la denúncia de les pràctiques indicades, es repeteixen gairebé literalment al *Anteproyecto del Plan de Ordenación Económico-Social de la provincia de Santander*, Santander, 1948, 44-49 i a L. SÁNCHEZ GAVITO i M. HERACLIO, *Régimen jurídico de la propiedad de la tierra. Roturaciones arbitrarias*, dins IV Congreso Sindical Regional del Cantábrico, Vitòria, 1956, 42-46. Sobre l'acceleració del moviment de rompuda les fonts indiquen que «*examinando la estadística de las roturaciones hechas desde el 15 de enero de 1932 (vencimiento del último plazo para solicitar legitimaciones) hasta nuestros días: es innegable que su número en este período excede en nuestra provincia al de las que existían al promulgarse el Decreto de 22 de diciembre de 1930*» (Investigación, I, 127). Combinant les dades que proporciona Ortega amb les de l'*Anteproyecto* es pot deduir que van ser unes 19.000. La diferència fins a les 50.000 que assenyalava Ferrer, podria correspondre a les que van ser dutes a terme després del 1930? Vegeu J. ORTEGA, «Los problemas de la explotación agraria en la región cántabra (el caso de Cantabria): 1940-1990», a A. GIL i A. MORALES (eds.), *Medio siglo de cambios agrarios en España*, Alacant, 1993, p. 841, *Anteproyecto*, 45, i M. FERRER, *La ganadería bovina en la región asturcántabra (Oviedo y Santander)*, Oviedo, 1963, 29. Les dades sobre la propietat expropiable, a FEO PARRONDO, «Propiedad rústica...», 284-286.

53. ARCHE, *La ganadería*..., 55.

54. Aquest tòpic entra en funcionament en relació amb el determinisme geogràfic: «*gran parte del carácter acusadamente individualista del montañés se debe a esa "facilidad para el aislamiento" que la naturaleza de nuestra provincia le brinda a cada paso*» (*Anuario Económico de la Montaña*, Santander, 1947, LXVIII).

55. Les dades de les societats d'assegurances del bestiar provenen del *Libro de Registro General de Asociaciones* (Delegación del Gobierno de Cantabria) i les dels sindicats de S. GARRIDO HERRERO,

Van ser aquests sindicats catòlics, amb la seva defensa de l'obrer petit propietari, que van assumir la funció d'intermediaris abans reservada dins de les comunitats pageses als grans propietaris, en un context en el qual el control social va acabar sent exercit, com havia previst Le Play, pels patrons industrials. Es compleix, doncs, la tesi de Kropotkin segons la qual existeix una continuïtat entre la comunitat pagesa i aquests sindicats, però a condició de negar que la funció de totes dues institucions fos la persecució del benestar a través de l'ajuda mútua. Sembla, al contrari, que aquesta funció va ser el control social dels membres, allunyant-los del perill revolucionari: l'exemple de Galícia i Astúries corrobora per analogia les primeres conclusions impressionistes que tenim per a Cantàbria.⁵⁶ Els sindicats catòlics, impulsats pel clero i dirigits pels principals propietaris de cada municipi, van contribuir profundament a la difusió dels canvis tècnics necessaris per a consolidar l'orientació làctia entre les petites explotacions. Així, la progressiva incorporació d'aquestes al sistema industrial va resoldre favorablement per a les empreses el problema de la puja del preu de la llet durant la primera guerra mundial: cal no oblidar que les petites explotacions familiars internalitzaven els costos salarials (no calculaven en funció de productivitats marginals) i tendien a reduir al mínim els costos de producció perquè basaven l'alimentació del bestiar en els prats naturals i es trobaven sovint en situació de venda forçosa.⁵⁷ Acabada la contesa europea, l'estancament dels preus de la llet i la seva posterior tendència a la baixa, a conseqüència de l'excés d'oferta, van estimular l'interès per la creació i dotació de serveis de sementals finançats amb fons públics, en un intent de reduir els costos de producció a través de l'augment de la productivitat per la millora genètica de la cabanya. Aquest paper va correspondre sobretot a l'Asociación Provincial de Ganaderos (que, prou lògicament, va assumir per delegació les funcions que en aquest àmbit tenia la Diputació, perquè els responsables d'una i altra institució van arribar a coincidir durant alguns anys en la mateixa persona) i a la Cámara Oficial Agrícola de la província, que va adquirir un més gran vigor institucional després del Reial Decret del 2 de setembre de 1919, que feia obligatòria la pertinença a aquest organisme de tots els qui pagaven la contribució rústica o pecuària i li feia assumir els mateixos objectius i les mateixes exempcions contemplats en la Llei de Sindicats de 1906. La Cámara Oficial Agrícola, sota l'hegemonia dels membres de l'Asociación Provincial de Ganaderos des del primer moment, va canalitzar la demanda de mesures

«El cooperativismo agrario español en el primer tercio del siglo xx», *Revista de Historia Económica* XIII, 1995, 135. La citació, d'ARCHE, *La ganadería...*, 203.

56. LE PLAY, «Tres monografías...», 80, KROPOTKIN, *El apoyo mutuo...*, 255. El poc que se sap de Cantàbria a GARRIDO MARTÍN, «Clientelismo...», 243. Les comparacions amb Galícia i Astúries a A. MARTÍN LÓPEZ, «Cooperativismo y transformaciones agrarias en Galicia (1886-1943)», a GARCÍA DELGADO (ed.), *La cuestión agraria...*, 156-158.

57. Segons Arche, «un humilde ganadero aislado ha de vender su leche acuciado por su necesidad, por la inminente pérdida de la misma, que ha de ser consumida a las pocas horas de su ordeño, y por no poder llegar con cantidades pequeñísimas a mercados distantes de su residencia». Vegeu també les consideracions d'aquest autor sobre l'intercanvi desigual al qual es veien forçats els petits ramaders (*La ganadería...*, 91 i 96).

aranzelàries favorables al sector (prohibició, a la pràctica, de les importacions de vaques lleteres, formatges i mantega, i rebaixes dels drets en les de pinsos i adobs) i la protesta contra la caiguda dels preus de la llet, per a la qual cosa va elevar una petició al Consell de Ministres sol·licitant l'establiment d'una taxa mínima.⁵⁸

Finalment, però, va ser la creació de la SAM que va resultar el principal factor que va permetre la supervivència de les petites explotacions, en una conjuntura marcada per l'encariment de l'herba i d'alguns aliments complementaris, com el blat de moro, els drets d'importació dels quals van apujar-se a la fi de la dècada de 1920. Fundada en 1929 com a Sección de Ventas en Común de la Federación Montañesa Católico-Agraria, va constituir-se en cooperativa en 1930, agrupant 72 dels 97 sindicats que integraven la Federación en aquell moment, a fi d'instal·lar una fàbrica, la qual va iniciar finalment la seva producció a Renedo el 1932, seguint línies molt innovadores, perquè va introduir a Espanya la venda de llet pasteuritzada i en pols i els batuts de cacau (amb patent americana), gamma que de seguida ampliaria amb la fabricació de llet condensada i productes de dietètica infantil, entrant així en competència directa amb les altres grans empreses de la regió. La cooperativa tenia entre les seves finalitats la millora del bestiar, el servei de reproducció, l'atenció veterinària i l'assegurança dels ramats dels associats a fi d'alliberar els ramaders de la parceria.⁵⁹

Amb tot, val la pena de recordar que rere la SAM hi havia un entramat de fondes significacions polítiques: no és cap casualitat que Lauro Fernández, el consiliari de la Federación Montañesa Católico-Agraria i impulsor de la cooperativa, es presentés a les primeres eleccions de la Segona República per l'Asociación Regional Independiente, que després s'integraria dins la Unión de Derechas Agrarias i la candidatura contrarrevolucionària que va afegir-se al cop d'estat del 18 de juliol. I tampoc no és mera coincidència que, després de la guerra, en la qual alguns dirigents de la cooperativa van convertir-se en «mártires de nuestra Cruzada», les ampliades activitats socials de la SAM, que la van fer creditora de la distinció d'empresa model del règim, es veiessin reforçades per la Ley de Unidad Sindical de 1940 i les successives disposicions que la van convertir en un dels puntals del Movimiento Nacional dins el món rural. En el cas de l'altra gran empresa rival, la Sociedad Nestlé, els dirigents van aplicar directament la fórmula leplaiana del paternalisme industrial, «con una comprensión más cristiana y humana de los fenómenos de tipo social». *«después de conocer la magnífica labor que en orden a las condiciones de trabajo y al mejoramiento de vida la Sociedad Nestlé viene realizando con sus obreros de la tierruca, se nos viene la consideración de que si viviera hoy el autor insigne de La aldea perdida, escribiría sin duda de otro modo. Porque la aldea no sólo ha sido recobrada y embellecida, sino que es precisamente a las grandes industrias a las que este beneficio se debe [...] El progreso no ha matado a la aldea, como en los días de Palacio Valdés, sino que le ha dado facetas más brillantes limando sus aristas...*

58. DOMÍNGUEZ i PUENTE, «Historia de un liderazgo...», 123-125.

59. DOMÍNGUEZ i PUENTE, «Historia de un liderazgo...», 125.

*En el campo de la acción social, las actividades de la Fábrica son tan interesantes como en el de la economía. Empleados y obreros constituyen una gran familia que la Sociedad Nestlé tutela con inteligente generosidad.*⁶⁰

Consideracions finals

Així va completar-se el camí que anava del paternalisme de l'Antic Règim, amb la seva vetusta idea de comunitat tancada, a la nova definició del patronatge industrial de la comunitat (ara oberta) com a «*régimen patriarcal de pequeños propietarios*». Ara com abans, comunitat era equivalent a suma de control social i desigualtats manifestes. Malgrat la imatge d'homogeneïtat estàtica i miserabilista amb la qual s'intentava de confondre el Ministeri d'Hisenda («*no puede hablarse en la Montaña de labradores emancipados de la tierra que hayan constituido una renta inmobiliaria o mejorado ostensiblemente sus haciendas o sus hogares; los vemos vivir a duras penas de un trabajo penoso y constante, y mueren en el mismo ambiente y en la misma estrechez en que nacieron*»), sabem que cap a 1945, encara que gairebé dos terços de les explotacions ramaderes posseïen menys de 5 caps i eren gestionades per obrers mixtos amb l'ajuda de la dona i els fills grans, un altre terç disposava d'entre 6 i 20 caps i el 2% restant (poc més de 700 explotacions sobre unes 37.600) tenien més de 20 caps —la majoria fins a 50 i només 18 per damunt d'aquesta quantitat.⁶¹

L'exemple de Cantàbria indica, en definitiva, que la decadència de la comunitat pagesa resulta molt més complexa que no la pinten les velles receptes sobre el seu destí terminal amb l'arribada de la industrialització. Ni la comunitat no va ser una realitat afectada per aquest procés des de fora—i mantenint-s'hi aliena—, ni es pot sostenir que, abans de la dècada de 1960, estigués en decadència. Estic segur que, si es demanava a qualsevol ciutadà que identifiqués avui dia la típica comunitat pagesa, aquest no dubtaria a elegir un d'aquests pobles de muntanya que la gent visita en recerca de les essències del món perdut. Doncs bé: fent servir la classificació de zones de muntanya del Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación (MAPA), he pogut comprovar que la població d'aquesta mena de municipis va créixer de forma modesta, però ininterrompuda, des dels prop de 120.000 habitants de 1860 als 150.000 de 1950. Aquesta persistència esdevé franca vitalitat si es pren com a referència el conjunt provincial de les comunitats

60. L'anònim article esmenta també el treball mixt dels obrers de Santa María de Cayón: «*sus vecinos, empleados de la Nestlé (hay familia que totaliza cuatro o cinco jornales) son a la vez ganaderos y suministran el precioso jugo lácteo a la empresa de que dependen*». I també concreta l'acció social de l'empresa a la concessió de beques i borses d'estudi per a pagar la universitat a «*los hijos de los obreros mejor dotados*», una assegurança de jubilació i menjadors barats per al personal, premis anuals per als ramaders «*de condición modesta*» i fins i tot la construcció «per subscripció» d'un «*monumento al ganadero montañés*» (*La aldea recobrada*, 29-30). La referència a la «*Cruzada*» a I. DÍAZ HERNÁNDEZ, «Cooperación pecuaria», *Anuario General de Veterinaria y Zootecnia*, 1952, 1045.

61. DOMÍNGUEZ i PUENTE, «Historia de un liderazgo...», 132-134. Les citacions textuales, a ARCHE, *La ganadería...*, 82 i a *Investigación...*, I, 343.

pageses, que, després de la guerra civil, van tornar a veure com augmentava el nombre d'explotacions i la població activa, gràcies a dos factors. D'una banda, el miratge de l'expansió de la demanda, que va donar un nou impuls a la cria de bestiar de vida (fos per satisfer les necessitats de bestiar de treball a l'interior de Castella davant l'escassetat de combustibles, energia elèctrica i mules, o per reemplaçar les pèrdues provocades per la guerra a la cabanya lletera espanyola i assegurar l'abastament de llet a les grans ciutats). I, de l'altra, les dificultats associades a la política autàrquica, que expliquen el creixement, per primera vegada en gairebé cent anys i de més del 50% en relació al període 1930-1933, de les superfícies destinades al blat de moro i les patates per al propi consum humà.⁶²

Tot plegat posa en relleu que el paradigma de l'autarquia va respondre a la traducció ideològica de la situació política i econòmica concreta de la comunitat pagesa només (i només en part) durant els pitjors anys del franquisme. Perquè la realitat és que aquesta va saber adaptar-se, primer, i aprofitar després els avantatges del canvi institucional i del desenvolupament del mercat en comptes de rebutjar-los. Invertint la famosa frase de Polanyi, allò que resulta completament apòcrif a hores d'ara és la visió de la comunitat pagesa virginal, harmoniosa en les seves relacions socials i continguda en les seves activitats econòmiques, que va *decaure* de la virtut en el vici per causa de la penetració del capitalisme.⁶³

Resum

Aquest treball qüestiona el declivi de la comunitat camperola a Cantàbria entre 1750-1950, entès com una història de resistència frustrada contra la penetració de les forces del mercat i de l'Estat. A partir de noves coordenades teòriques proposa, per contra, que les decisions que es van prendre des de dins de la mateixa comunitat per adaptar-se als canvis econòmics (desenvolupament del mercat) i institucionals (reforma agrària liberal), que es van concretar en un profund canvi tècnic en l'activitat predominant (la ramaderia) protagonitzat massivament pels camperols, anessin acompanyades d'una redefinició ideològica i organitzativa d'allò que era comunitari durant la primera meitat del segle xx.

Paraules clau: comunitat camperola; Cantàbria; 1750-1950; desenvolupament del mercat; resistència del mercat; intervenció de l'Estat; ramaderia.

62. Sobre aquests aspectes, R. DOMÍNGUEZ, «De reserva demogràfica a reserva etnogràfica: el declive de las economías de montaña en el área cantábrica», a J. L. ACÍN i V. PINILLA (COORDS.), *Pueblos abandonados. ¿Un mundo perdido?*, Saragossa, 1995, p. 41, i ORTEGA, «Los problemas de la explotación...», 48-49.

63. K. POLANYI, *La gran transformación. Crítica del liberalismo económico*, Madrid, 1989, 85.

Abstract

The article questions the conventional view of a decline of the peasant community in Cantabria between 1750 and 1950, seen as a process of failed resistance to the penetration of both market forces and the State. Adopting a new theoretical framework, the author claims, on the contrary, that the decisions to adapt to economic and institutional change (through the development of the market and liberal agrarian reform, respectively) were taken from within the community itself, that they led to a thorough technical change in the main activity, cattle-raising, and that they were accompanied, in the first half of the nineteenth century, by an ideological and organizational redefinition of the community.

Keywords: peasant community; Cantabria (Spain); 1750-1950; market, development of; market, resistance to; State, intervention of; cattle-raising.